(80) ساڵ تەعریب کردنی کوردستان !

جەلال جەوهەر عەزیز

بەشی یەکەم :

لەمێژووی زانراوو تۆمارکراوی میللەتی کورد دا، وادەردەکەوێ کە کوردستانو میللەتی کورد ماوەی زۆرتر، وڵاتەکەی داگیرکراوەو، میللەتەکەشی بن دەست بووە.

مێژووی داگیرکردنو بن دەستی زۆر زیاتر بووە لەمێژووی ئازادیو سەرفرازی ... ماوەی داگیرکردنەکەش هەمیشە ئەوەندە زۆرو زیاد بوە، بۆیە نەیتوانیوە ئەوەی کە هەیبووە لە کەلتوری سیاسیو ئابوریو کۆمەڵایەتیو فەرهەنگی، وەك پێویست بیپارێزێ، لەبەرئەوە، ئەمڕۆ لە کوردستان زیاتر شوێنەوارو کەلتوری جۆراوجۆری داگیرکەرانی کوردستان باوەو کاری پێ دەکرێ، لەهی رەسەنی میللەتی کورد، چونکە هەر داگیرکەرێك کە هاتووە، سروشتو مۆرکی خۆی دارشتوە بەسەر سروشتو مۆرکی میللەتی کورد دا.

شوێنەواری داگیرکردنو ژێر دەستی بەهەموو بوارەکانی ژیانییەوە دیارە، لەزمانو فەرهەنگ، باری ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئیداریو دەرونی بەسەر شارو شارۆچکەو گوندو شاخو دۆڵ، تا رادەیەك بەسەر هۆشو بیرکردنەوەشدا.

هەر پارچەیەکی کوردستان، کاریگەریی سروشتی داگیرکەری میللەتی سەردەستی پێوە دیارە، تا رادەی ئەوەی بە ئاسانی میللەتی کورد لەپارچەکانی کوردستان لەیەك جیا دەکرێنەوە، بەشێوەی زمان، نەریتی کۆمەڵایەتی، نەریتی ژیانی ئیداریو سیاسیو باری رۆشنبیریو ...هتد .

لەهەزار ساڵی رابردوودا، کوردستان دوچاری هێرشو پەلاماری جۆراوجۆری داگیرکەران بۆتەوەو زیانی گیانیو سامانیو سیاسیو کەلتوری یەکجار کوشندەی بەرکەوتووە. هێرشو پەلاماری مەغۆلەکان، شەڕو ململانێی نێوان هەردوو ئیمپراتۆریەتی عوسمانیو سەفەوی لەساڵی (1508)و بۆ ماوەی چوار سەد ساڵ ....

ئەنجامی ئەم شەڕو ململانێیە، کوردستان داگیرکراو، کرا بە دوو پارچەو میللەتی کوردیش دابەش بوو بەسەر ئەم دوو پارچەیەدا، زیانی زۆری گیانیو سیاسیو ئابوریو کۆمەڵایەتیو فەرهەنگی بەرکەوت.

دیارە چوار سەد ساڵ لەشەڕو ململانێی داگیرکردن، کارەساتو ماڵ وێرانی زۆری بەدواوە دەبێ لە هەموو بوارەکانی ژیاندا.

ئیدارەی ناوچەکە لەژێر دەستی میللەتەکە نەماو، کەوتە ژێر دەسەڵاتو فەرمانی داگیرکەران، کورد بڕیاری بەدەست خۆی نەماو، ئیدارەی سیاسیو قەدەریشی بوون بە دوو، ئابورییەکەشی کەوتە ژێر دەسەڵاتی هەردوو ئیمپراتۆریەت، باری کۆمەڵایەتیش ئاڵوگۆڕی یەکجار زۆری بەسەردا هات، بەهۆی دابەشبوونی کورد بەسەر هەردوو لادا، لەو شەڕو ململانێیە تا گەیشتە ئەوەی ناکۆکیو دوژمنایەتیو دووبەرەکی دروست بێ لە نێو کوردی هەردوو لاو، نێوان ریزەکانی کورد لەهەر پارچەیەك.

کەلتوری میللەتەکەشمان هەڕەشەی سڕینەوەی لێ دەکرا، هەموو شتێکی بەسەردا داسەپا، لەزمانو نەریتی کۆمەڵایەتی، بنەمای ئیداری داگیرکەر، سەرەنجام ناوی هەزاران گوندو شارو شاخو دۆڵیان گۆڕی بۆ ناوی تورکی، وەك قەرەتەپە، قەرەداغ، قەرەبەگ، قەرەناز، قزلەر، گوك تەپە، ئاچداغو .... کە تائێستاش هەزاران ناوی بەتورکی کراو هەیە لەکوردستانی تورکیاو کوردستانی عیراقو هەر جێگایەك کە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی داگیری کردبێ، بەهەمان شێوە لەپارچەکانی تری کوردستان، داگیرکەران هەموو هەوڵێکیان داوە بۆ سڕینەوەو لەناوبردنی کەلتوری نەتەوایەتی میللەتی کورد.

جەنگی جیهانیی یەکەم (1914 – 1919) لەنێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لەلایەكو بەریتانیاو فەرەنساو هاوپەیمانان لەلایەکی تر لەناوچەکە، کارەساتو نەهامەتیو نائومێدی زۆرتری بەسەر میللەتی کورددا هێنا.... کوردستان لەم شەڕو ململانێیەدا، بوو بەگۆڕەپانی شەڕو پێکدادان، بەهۆی شەڕەوە زیانی گیانیو سیاسیو ئابوری زۆری لێکەوت.

کوردستان بەهۆی ئەم شەڕەوە لە دوو پارچەوە کرا بە چوار پارچەو، دابەش کرا بەسەر چوار وڵاتو، سێ زمـانو، سـێ کـەلتوری جیاوازدا، باری ژیانی میللەتی کورد گـۆڕا بـەرەو خـراپتر، ئـەوەی پاراسـتبوی لەچـنگی داگیرکـەرانی عوسمـانیو سـەفەوی لـەبواری سیاسیو ئابوریو کۆمەڵایەتیو فەرهەنگیدا لەئاکامی ئەم داگیرکـردنو دابـەش کردنـەدا لەدەسـتی دا، تەنانـەت زمـانی زگمـاکی خۆیشی لەبەشێکی کوردستان لێ قەدەغەکرا.

ئەنجامی شەڕی جیهانی یەکەم لە کوردستان، بەشی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانیەکان، بەپێی ڕێکـەوتنی سـایکس بیکـۆ لە (9 – 16 / 5/ 1916)، کرا بە سێ پارچەوە، بەشێکی لەژێر دەسەڵاتی تورکو، دووپارچـەی خرایـە سـەر هـەردوو دەوڵـەتی تازە دروست کراوی عیراقو سوریا بەشـی ڕۆژهـەڵاتیش لـەژێر دەسـەڵاتی ئێرانیـەکان مـایـەوە، بـەم جـۆرە لایـەکی تـری کوردسـتان داگیرکراو لەچوارچێوەی هەردوو دەوڵەتی عیراقو سوریا لەقاڵب درا.

کەواتە پرۆژەی تەعریب لە کوردستانی عیراق لەو ڕۆژەوە دەست پێ دەکات کە باشوری کوردسـتان بـە پیلانێکـی نێودەوڵـەتیو بەهاوکاریو پشتگیریو پێ داگرتنی زۆری ئینگلیز لەچوارچێوەی دەوڵەتی عیراقدا لە قاڵب درا.

پرۆسەی تەعریب لەکوردستانی باشوور:

سنوری ئێستەی دەوڵەتی عیراق، پێش شەڕی جیهـانیی یەکـەم لەسـاڵی 1914، پێکهـاتبوو لەسـێ ویلایـەتی ئیمپراتۆریـەتی عوسمانی بەناوی ویلایەتی بەغداو موسڵو بەسرە....

هەموو نەتەوەکانی ژێـر دەسـەڵاتی ئـەو سـێ ویلایەتـەو ویلایەتـەکانی تـری ژێـر دەسـەڵاتی عوسمـانی لـە ئاسـیاو ئەفـەریقیا, لەنەتەوەکانی عەرەب، کورد، بەربەرو هەموو نەتەوەکانی تر هاودەردبوون لەگەڵ یەکتردا، هەموو هاوبەش بوون لەو زوڵـمو سـتەمەی ئەنجام ئەدرا دەرهەق بەگەلانی ناوچەکە لەلایەن دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیەوە. لەبەرئەوە نەتەوە زوڵم لێکراوەکانی ناوچـەکە شتی هاوبەشیان زۆربوو لەهەستی هاوبەش، وەزعی سیاسیو ئابوری هاوبەش، بـاری دەروونـی هاوبـەش لەبەرامبـەر داگیرکـەر... جگە لەهەندێ ململانێی ئیداریو کۆمەڵایەتی کە داگیرکەری عوسمانی دروستی کردبوو لە نێوان نەتەوەکانو لەنێوان عـەشیرەتەکانی میللەتەکان، لەپێناوی ئەوەی کەمیللەتەکانو عەشیرەتەکان بەگژی یەکتردا بکاتو هەمیشە لەشەڕو ململانێی نێوانیاندا سـوودمەند بێ، لەسەر بنەمـای سیاسەتی (فرق تسد) (دەوڵەتی عوسمانی لەدروست کردنی جیاوازیو شەڕو کێشەو ئـاژاوەی نێـوان نەتەوەکانـدا بەرژەوەندی خۆی بپارێزێ).

لەبەرئەوە نەتەوەکانی ژێردەستە، لەسنووری دەسەڵاتی عوسمانیەکان، کۆك بوون لەسەر ئەوەی یەك داگیرکەری هاوبەشیان هەیە، ئەویش ئیمپراتۆریەتی عوسمانییە.

لەپێناوی ڕزگاری وڵاتو ڕەت کردنەوەی زوڵمو ستەمی چوارسەد ساڵەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیو ئـازادی میللـەتان، بەشـێکی زۆری نەتەوەکان کۆکو ڕێك بوون لەسـەر هاوکـاری دەوڵـەتانی هاوپـەیمان.... بەئومێـدی ئـەوەی ئینگلیـزو فەرەنسـاو ڕوسـیا ببنـە ڕزگارکەری میللەتانی ناوچەکە.

ئاشکرایە هاتنی وڵاتانی هاوپـەیمانیش، لەبـەر خـاتری گـەلانی ناوچـەکە نـەبوو، بـەڵکو هـاتن بـۆ تێکشـاندنی ئیمپراتۆریـەتی عوسمانیو دەرپەڕاندنی لەناوچە گرنگەکانی ئاسیاو ئەفریقیاو داگیرکردنی ئەو ناوچـانەو سـەرلەنوێ دابەشـکردنی بەسـەر دەوڵـەتانی هاوپەیمانانـدا، بۆ وەدەست هێنانی ئامانجە ئابوریو سیاسیەکانیان لەناوچەکە.

ئەنجامی هاتنی ئیستعماری ئینگلیزو فەرەنسی بەخێرو خۆشیو ڕزگاری بۆ هەندێ نەتەوە کۆتایی هـات، وەك نەتـەوەی عـەرەب لەئاسیاو ئەفریقیا لـەدواجار، چونکە دوای دەرپەڕانـدنی ئیمپراتۆریـەتی عوسمـانیو هـاتنی هاوپـەیمانان، ژمارەیـەکی زۆر لەوڵاتـە عەرەبیەکان کە ئێستا هـەن، ئـازاد بـوونو سـەربەخۆییان وەدەسـت هێنـا، جگـە لەکوردسـتانو میللـەتی کـورد لەئاسـیاو بەربـەر لەئەفریقیا نەبێ بەداگیرکراویو دابەشکراوی مانەوە. بەربەرەکانیش لەباکوری ئەفریقیا چارەنوسیان لـەکورد چـاکتر نـەبوو، ئـەوانیش وڵاتو میللەتیان بەسەر وڵاتانی مەغریبو تونسو جەزائیرو .... دابەشکرا.

بەوجۆرە کێشەی کورد لە کێشەیەکو دووان بوو بە چوار کێشەی زۆر ئالۆز، دوژمنەکانی لەیەکو دووەوە بوون بە چوار...، میللەتی کورد کێشەکەی قورسترو ئالۆزتر بوو، ئومێدی رزگاریو ئازادی بەجارێك کز بوو....

مێژووی ئینگلیز لەناوچەکە:

سەرەتای پەیوەندی بەریتانیا لەگەڵ ئەو ناوچەیەی کە ئێستا پێی دەوترێ عیراق، دەگەڕێتەوە بۆ 15ی/کانونی دووەمی /1766، کە بۆ یەکەمجار حکومەتی بەریتانیا نوێنەرێکی خۆی لەبەغداد دانا، حکومەتی بەریتانیا بۆ دۆزینەوەی بازاڕی پێویست، تا کاڵای خۆی تیا ساغ بکاتەوە، لەساڵی (1834) رەزامەندی حکومەتی عوسمانی وەرگرت بۆ بەکارهێنانی ئاوی دیجلەو فورات بۆ هاتوچۆو هێنانو بردنی کەلوپەلەکانی.

پەیوەندی بەریتانیا لەگەل حکومەتی عوسمانی، گەیشتە ئەوەی بەریتانیا کونسلی هەبێ لەشارەکانی بەغدا، بەسرە، موسڵ، کەربەلا، نەجەف.

حکومەتی بەریتانیا بۆ جێگیربوونی خۆی، پەیوەندیو هاوکاری بازرگانی خۆی خۆش کرد لەگەڵ ئێرانو شێخەکانی کەنداو، تا بەریتانیا بوو بە هێزێکی سەرەکی لەناوچەی کەنداو، جوڵانەوەی بازرگانیشی بەسەر هەموو ناوچەکەدا زاڵ بوو. زۆربەی کەرەستەی نێردراو بۆ ناوچەکەو کەرەستەی دەرچوو لەناوچەکانی بەسرەو، بەغداو، موسڵ، لەژێر کۆنترۆڵی کۆمپانیاکانی بەریتانیادا بوون.

پەیوەندی نێوان بەریتانیاو عوسمانیەکان تا دەهات زیادی دەکرد، تا لە ساڵی (1909)، عوسمانیەکان رێگەیاندا بەدەزگا زانستیەکانی بەریتانیا بێنە ناوچەکە بۆ گەڕان بەدوای کانە جۆراوجۆرەکاندا[1].

دکتۆر (روهەر باکر) لەکتێبی (رێگای بەغداد)دا ئەڵێ:-

(سەردانی سەرچاوەکانی نەوتی کەرکوكو باباگوڕگوڕم کرد، ئەوەی جێگای سەرنجە ئەوەیە ئەو دوو ناوچەیە ئەوەندە گرنگە، زیاد لەناوچەکانی قەفقاس لەروسیا ...، هاوکات بەریتانیاو فەرەنسا زۆر بەگەرمی سەرقاڵی گەیاندنی ئاینی مەسیحی بوون بەهەموو مەزهەبەکانەوە، بۆ ویلایەتەکانی بەسرە، بەغداو موسڵ. لەو پێناوەشدا دەیان سەنتەری ئاینیو قوتابخانەیان دروست کرد لە شارو شارۆچکەکانی ناوچەکە.

دوای تێگەیشتنو شارەزابوونی وڵاتانی ئەوروپای پیشەسازی، لەگرنگی ناوچەکە، هەم وەك بازاڕێك بۆ ساغ کردنەوەی کەلوپەلی پیشەسازی خۆیانو هەم لەبەر دەوڵەمەندی ناوچەکە بەپترۆڵو کانزاکانی ترو، بە بەروبوومی کشتوکاڵیو ئاژەڵی، وەك خورما، گەنم، پیست... ئەوە بووە هۆی ئەوەی ململانێو بەربەرەکانی زۆر دروست ببێ لەنێوان حکومەتەکانی بەریتانیاو ئەڵمانیاو لەنێوان بەریتانیاو فەرەنسا، هەریەکەیان بەگەرمی خەریکی زیادکردنی نفوزی خۆیان بوون لە ناوچەکە، لەپێناوی ئامانجە سیاسیو ئابووریو ئاینیەکانی خۆیان. لەگەڵ داگیرکردنی هەر سێ ویلایەتی بەغداو بەسرەو موسڵو دابەش کردنی ناوچەکە بەسەر وڵاتانی هاوپەیمان، ئینگلیز کەوتە ململانێو بەربەرەکانێو فێڵ کردن لەفەرەنسیەکان لەکاتی دابەشکردنی ناوچەکە.!

بەپێی رێکەوتنی سایکس بیکۆ (1916) – بەشی فەرەنسا بریتی بوو لەبەشی زۆری سوریاو بەشێکی خوارووی ئەنادۆڵو ویلایەتی موسڵ. بەشی ئینگلیز بریتی بوو لەخوارووی سوریاو هەردوو ویلایەتی بەغداو بەسرە ... بەڵام ئینگلیزەکان لەبەر دوو هۆی گرنگ بیریان لەوە دەکردەوە کە ویلایەتی موسڵ بکەنە سەر بەشی خۆیان، یەکەم: لەبەر گرنگی ئەو ناوچەیە لەرووی ئابوریو دەوڵەمەندی پترۆل.... دووەم: بۆئەوەی فەرەنسا بکەوێتە نێوان هەردوو ئیمپراتۆریەتی روسیاو بەریتانیا.... لەبەر بونی ئالۆزی لەنێوان بەریتانیاو روسیا[2]. لەبەرئەوە لەکانونی یەکەمی ساڵی 1918دا فەرەنسا رازی بوو لەسەر ئەوەی ویلایەتی موسڵ بخرێتە سەر بەشی بەریتانیا بەڵام بە (3) مەرج: یەکەم/ فەرەنسا بەشێکی نەوتی (ویلایەتی موسڵ)ی پێ بدرێ، دووەم/ بەریتانیا پشتگیری تەواوی فەرەنسا بکات لەدژی هەموو نارەزاییەکی ئەمەریکی، سێیەم/ دیمەشقو حەلەبو ئەسکەندەرونە بخرێنە ژێر دەسەڵاتو بەشی فەرەنسا[3]. ئا بەم جۆرە ویلایەتی موسڵ کەوتە سەر بەشی بەریتانیا...

سەرەڕای ئەوەی فەرەنساو بەریتانیاش ڕێککەوتن لەسەر دابەشکردنی ناوچەکە لە نێوان خۆیاندا، کەچی تورکیا هەر دەستبەرداری ویلایەتی موسڵ نەبوو، ئەویش هەر لەبەر گرنگی ئابوری ئەو ناوچەیەو هەم تورکیا لەوە دەترسا کە کورد لەناوچەکە قەوارەیەك بۆ خۆی دروست بکاتو ببێ بە دەوڵەت، کە ئەمە بەحیسابی تورکیا کار دەکاتە سەر دوا ڕۆژی یەکێتی تورکیا.

بۆ ئەم کیشەیە لە نێوان تورکیاو بەریتانیا، لیژنەیەك لە کۆمەڵەی نێودەوڵەتی دروست بوو بۆ ساغ کردنەوەی ویلایەتی موسڵ لەو نێوانە ...

بەڵام هێشتا لیژنەکە دروست نەکرابوو و دەستی بەکاری خۆی نەکردبوو، بەریتانیا لەهەموو قۆڵێکەوە خەریك بوو بۆ مسۆگەر کردنی ویلایەتی موسڵو دواتر بە عەرەب کردنی ویلایەتی موسڵ بەم جۆرە:

یەکەم: بەریتانیا بە خشکەییو پەیتا پەیتا خەریکی هێنانی هێزی سەربازی زیاتر بوو، بۆ سەغڵەت کردنو دەرپەڕاندنی هێزو دەسەڵاتی عوسمانی لە ناوچەکە، ئەنجام عوسمانیەکان ناوچەکەیان بەجێ هێشت، بەریتانیا دەسەڵاتی خۆی داسەپاند بەسەر زۆربەی ناوچەکەو ویلایەتی موسڵدا.

دووەم: بەگەرمی خەریکی کۆکردنەوەی پشتگیری جەماوەریی بوە لە ناوچەکە لە نێو هەموو نەتەوەو توێژەکانی کۆمەڵ بۆ پشتگیری خۆیانو بۆ دژایەتی کردنی عوسمانیەکان... لەم ڕووەوە گرنگی تایبەتی ئەدا بە مەسیحیەکانی ناوچەکەو ئەو مەسیحیانەی کە ئاوارەبوونو بەهۆی شەڕی عوسمانیەکانەوە لەتورکیا تا ئەندازەی ئەوەی خۆی بە خاوەنیان ئەزانی، هەر بۆیە جێگای زۆر گرنگو ناسکی تەسلیم کردن لە دەزگا سەربازیو ئیدارەیی ... ناوچەکە.

سێیەم: لەرووی سیاسیشەوە، لەئاستی دەرەوەو ناوەوە بەریتانیا خەریکی ئامادەکردنی پێویستیەکانی دروست کردنی رژێمێکی پاشایەتی بوو لەعیراقداو، لەژێر چاودێری خۆی، بۆ جێبەجێکردنی ئەم بەرنامەیە، حکومەتی بەریتانیا نوێنەرێکی سیاسی خۆی نارد بۆ بەغدا بە ناوی (پرسی کۆکس)و لە 11ی تشرینی یەکەم 1920 ئەو نوێنەرە گەیشتە بەغدا – کەپێشتر حاکمی سیاسی عام بوو لەعیراق- خەڵکی بەغدا بە خۆشیەوە پێشوازیان لێکرد. دوای پێشوازیەکە نوێنەری سیاسی حکومەتی بەریتانیا ئەم قسانەی خوارەوەی بۆ کردن:

(دەوڵەتی بەریتانیا منی بۆ هاوکاریو ڕێککەوتن لەگەڵ پیاوماقوڵو سەرۆکەکانی عیراق، بۆئەوەی بگەین بە ئامانجی داواکراو, بۆ هەردوولا و پێکهێنانی حکومەتی عەرەبی، حکومەتی سەربەخۆ بەتێڕوانینی دەوڵەتی بەریتانیا، بۆ ئەم ئامانجە هاتووم ، بەڵام هێشتا بێ بڕواییو نائارامیی هەیە، هەڵبەتە بەم شێوەیە کار ناکرێت، من ئامادەم هەر کاتێ هەل هاتە پێش، ئەویش لەدەستی ئێوەدایە)(4).

هەروەها وەزیری موستەعمەراتی بەریتانیا، ونستن تشرتل لەئەنجومەنی گشتی بەریتانیا لە 1921/6/14 بەم شێوەیە لەسەر عیراق قسەی کرد:

(ڕەنگە ئەوەتان لەیاد بێ کە لەمانگی حوزەیرانی 1920 وتارێك بڵاوکرایەوە لەعیراقدا تێیدا هاتبوو: (پرسی کۆکس)، پایز دەگەڕێتەوەو ئەوەی خراوەتە ئەستۆی کە حکومەتێکی عەرەبی بەدڵو ڕەزامەندی خۆی دروست بکات وەبەشێکی زۆری تەواو بووە. حکومەتێکی کاتی دروست کرد، بەسەرۆکایەتی نەقیب، ئێمە دەزانین سەماحەتیان دڵسۆزی زۆریان نواندووە لەبواری خزمەتگوزاریو هاوکاریو نیازیش وایە ئەم حکومەتە کاتیە بگۆڕدرێ بە ئیدارەیەکی تر لەرێگای ئەنجومەنێکی گشتی هەڵبژێردراو لەچەند مانگی ئایندەدا، وحاکمێکی عەرەبی بێتە سەر کار، وڵات پێی رازی بێو دروست کردنی سوپایەکی عەرەبی بۆ بەرگری لە نیشتمانو.... تادەڵێ: حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیا لەدژی ئەمیر فەیسەڵ نیە بۆ خۆپاڵاوتن، ئەگەر هەڵبژێردرا حکومەتی بەریتانیا پشتگیری دەکاو ئێستا بە ڕێگاوەیە بەرەو بەسرە...)(5).

لەم دوو وتارەی کوکسو ونستن تشرشل، نیازو نیەتی حکومەتی بەریتانیا زۆر ئاشکرا دەردەکەوێ، کە دەیانەوێ: دەوڵەتێکی عەرەبی دروست بکەن سنورەکەی هەر سێ ویلایەتی موسڵو بەغداو بەسرە بێ، حاکمێکی عەرەبی وەك ئەمیر فەیسەڵ بکەن بە شای عیراقو حکومەتێکی عەرەبیو سوپایەکی عەرەبی دروست بکەن.

دەوڵەتێکی عەرەبی، حاکمێکی عەرەبی، حکومەتێکی عەرەبی، سوپایەکی عەرەبی!! چی ئەگەیەنێ؟ بەڵێ: ئەمە تێڕوانینی بەریتانیا بووە بۆ دوا ڕۆژی هەر سێ ویلایەتی بەغداو موسڵو بەسرە! نیازو نیەتی گڵاوی حکومەتی بەریتانیا زیاتر ئاشکرابوو کە بەکردەوە کەوتە بەعەرەب کردنی هەر چواریان: دەوڵەت، حاکم، حکومەتو سوپا. بەم شێوەیە:

بەریتانیا حکومەتێکی کاتی بەسەرۆکایەتی (عبدالرحمن النقیب) پێکهێنا لە 25/تشرینی یەکەمی/ 1920. لەم حکومەتەدا وەزاەتی بەرگریو وەزارەتی تەندروستی درا بە دوو کەسی ناوچەی کەرکوک کە ئەوانیش جەعفەری عەسکەریو عزەت پاشای کەرکوکی بوون، داود الیوسفانی کە خەڵکی موسڵ بوو، کرا بە وەزیری بێ وەزارەت. لەشوباتی ساڵی 1920 کەرکوکی کرد بە لیوا، وەفتاح پاشای کرد بە موتەسەریفی لیوای کەرکوک، کەرکوک بوو بە یەکێك لە لیواکانی عیراق .

حکومەتی بەریتانیا ئەم هەنگاوانەی نا، لەکاتێکدا هێشتا کێشەی ویلایەتی موسڵ کە بریتی بوو، لەسنوورەکانی کەرکوکو هەولێرو سلێمانیو موسڵ یەکلا نەبووبۆوە لەلایەن کۆمەڵەی گەلان. کەرکوکو موسڵ بەرەسمی نەخرابوونە سەر دەوڵەتی عیراق .... مەبەستی بەریتانیا ئەوەبوو، هەرچی زووە کەرکوکو موسڵو سلێمانی ببەستێتەوە بە حکومەتی تازە دروست کراوی عیراقەوە.

سەبارەت بەسلێمانیش، پرسی کوکس، بڕیاریدا خۆی سەرپەرشتی بکات لەچوارچێوەی دەوڵەتی عیراقی تازەو لە 12/9/1922 بەریتانیەکان تەکلیفی شیخ مەحمودیان کردو دایان نا وەك موتەسەریفی سلێمانی، بەڵام ئیتر ئەوەبوو شیخ مەحمود لە مانگی تشرینی دوەمی / 1922، حکومەتی مەلەکی خۆی لەسلێمانی ڕاگەیاند.

هاوکات حکومەتی بەریتانیا پاپۆڕی جەنگیی (نورس برۆك)ی لەجەدەوە ئامادەکرد بۆ گوێزانەوەی ئەمیر فەیسەڵی کوڕی شاحوسێن – سعودیە، لە 23/حوزەیرانی/1921 پاپۆڕەکە لە مینای بەسرە لەنگەری گرتو، ئەمیر فەیسەڵو مستر کورنوالیس، کە دواتر بوو بە ڕاوێژکاری ئەمیر فەیسەڵو وەزارەتی ناوخۆی عیراقو، ڕۆستەم حەیدەر سکرتێری ئەمیرو، ژمارەیەك لەسەرۆك عەشیرەتی ڕاکردوی عەرەب لە سنوری بەغدا – بەسرەی لە گەڵدا بوو، لە بەسرە دابەزینو، لە 29/حوزەیران/1921 گەیشتە بەغدا.

دوای دانوستاندنی زۆر لە نێوان حکومەتی نەقیب لەلایەكو پرسی کوکسو چەرچڵ لەلایەکی تر، بڕیاردرا، لەڕێگای وەزارەتی ناوخۆوە، لیژنەیەك دروست بکرێ بۆ هەر لیوایەكو، ڕەوانەی لیواکان بکرێن بۆ تۆمارکردنی ڕای جەماوەری سنورەکە، لەسەر ڕەزامەند بوون، یان ڕەزامەند نەبوون، لەسەر بوونی ئەمیر فەیسەڵ کوڕی حوسێن بە شای عیراق، بەم جۆرە یەکەم شانۆگەری لەشانۆگەریەکانی سەربەخۆیی بۆ عیراق لەلایەن حکومەتی بەریتانیاوە، وەك ئەکتەرێکی سەرکەوتوو جێبەجێ کرا بەڵام ئەوەی جێگای سەرنجە لەم شانۆگەریە ئەوەیە:

1) خەڵکی کوردستان لەگەڵ دانانی نەبوون، پشتگیری دانانی ئەمیر فەیسەڵیان نەکرد وەك شای عیراق بەتایبەتی سلێمانیو کەرکوك. سلێمانی بەشداری لە شانۆگەری هەڵبژاردن نەکرد وە کەرکوك لەدژی دەنگیان دا وە موسڵو هەولێریش پشتگیری دانانی فەیسەڵیان کرد بەڵام بە مەرجێك پەیمانی سیڤەر جێبەجێ بکرێ.

2) لەخالی یەکەمیش سەرنج ڕاکێشتر، ئەوەیە، وەفدێکی باڵای بەسرە، داوای چاوپێکەوتنێکیان کرد لەگەڵ پرسی کوکسدا و داوایان کرد :

- ئەمیر فەیسەڵ ببێ بەشای هاوبەشی عیراقو بەسرە,
- بەسرە ئەنجومەنی یاسادانانی خۆی هەبێ.
- بەسرە سوپای خۆی هەبێت.
- بەسرە حکومەتی خۆی هەبێ، دەزگای پۆلیسی خۆی هەبێ.
- داهاتی بۆ خۆی بێ بەشداری بکا لەهاوکاری حکومەتی مەرکەزی لەڕووی داراییەوە.

3) ئەوانەی پشگیریان لە ئەمیر فەیسەڵ کردبو، مەرجی ئەوەیان هەبوو کە لە ژێر چاودێری حکومەتی بەریتانیدا بن. لەگەڵ ئەو سێ راستییەی سەروەش، حکومەتەکەی نەقیبو پرسی کوکس رایان گەیاند کە ئەنجامی دەنگدانەکە لە 97٪ بووە بۆ رازی بوون لەسەر کردنی ئەمیر فەیسەڵ بە شای عیراق!

پاشان حکومەتی عیراق رایگەیاند کە 23ی/ئابی/1921 ، رۆژی دانانی مەلیك فەیسەڵ دەبێ لەسەر کورسی شاهانە، وەك شای عیراق. بۆ ئەم مەبەستەش دەعوەتی نوێنەری هەموو لیواکانیان کرد.... لێرەش نوێنەری کەرکوكو سلێمانی ئامادەی ئەم ئاهەنگە نەبوون.

حکومەتی بەریتانیا بۆ بردنەوەی ململانێی خۆی لەگەڵ تورکیای پاش عوسمانیەکان، حکومەتێکی کاتی لەسنوری هەر سێ ویلایەتی موسڵو بەغداو بەسرە دروست کرد، بەناوی حکومەتی کاتی عیراق لە 1920/10/25 بەکردەوە ناوچەکانی ویلایەتی موسڵی خستەسەر ئەو حکومەتە کاتییە، بۆ ئەوەی ئەم حکومەتە جێگیر بکاتو ویلایەتی موسڵ حەلالو مسوگەر بکات، حکومەتی تورکیاش لەبەرامبەردا، هەموو توانای خۆی خستەکار لە پێناوی ئەوەی ویلایەتی موسڵ بخرێتەسەر تورکیا. هەردوولا، حکومەتی بەریتانیاو تورکیا، سەرقاڵی ئامادەکردنی ئاماری نادروستو ساختەو دەستکرد بوون، لەسەر رێژەی نەتەوەکانو لەسەر گۆرینی ناسنامەی هەندێکی وەك یەزیدیو شەبەك لە دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ هەریەکەیان بە رێگەی خۆی بۆ ئەم مەبەستە هەریەکەیان ئامارێکی پێشکەش کرد بەم شێوەیەی خوارەوە:

خشتەی ویلایەتی موسڵ

	هەڵسەنگاندنی رەسمی ویلایەتی موسڵ	سەرژمێری تورکی کە لەلۆزان پێشکەش کراوە	مەزندەی ئەفسەرە بەریتانییەکان لەساڵی 1919دا	مەزندەی ئەفسەرە بەریتانییەکان لەساڵی 1921دا	سەرژمێری رەسمی عیراق لەساڵانی 1922 – 1924دا
کورد عەرەب تورکمان مەسیحی جو یەزیدی دانیشتوانی نیشتە جێ دانیشتوانی کۆچەر		263830 43210 146 960 31000 18000 5037000 170000	ئەم مەزندەیە لەسەر بنەڕەتی ئایینە نەك لەسەر بنەڕەتی ڕەگەز	424720 185763 65895 62225 16865 30000	494007 166941 38652 61331 11897 26257
سەرجەم	828000	673000	703378	785498	799990

سەرچاوە : مشكلة الموصل – فاضل حسين

گەر هەرسێ ئاماری پەسەندکراوی تورك و ئینگلیزو حکومەتی عیراق لەخشتەی سەرەوەدا بەراورد بکەین لەگەڵ یەکتریدا ئەم راستیانەی خوارەوەمان بۆ دەردەکەوێت:

یەکەم : بەپێی ئاماری رەسمی حکومەتی عیراق، لەنێوان 1922-1924 ژمارەی دانیشتوانی کورد لەویلایەتی موسڵ (494007) کەس بووە، بەڵام بەپێی ئاماری مەزەند کراوی بەریتانیا، ژمارەی دانیشتوانی کورد لەویلایەتی موسڵ لەساڵی 1921 بە(424,720) کەس مەزەندە کراوە، جیاوازی ئەو دوو ئامارە دەکاتە (70287) کەس ...!

دووەم: بەپێی ئاماری رەسمی حکومەتی عیراق، ژمارەی دانیشتوانی عەرەب لەویلایەتی موسڵ، لەساڵی 1922-1924، (166941) کەس بووە، بەڵام ئاماری مەزەندەکراوی دانیشتوانی عەرەب، لەویلایەتی موسڵ، لەلایەن حکومەتی بەریتانیا لەساڵی1921 بە(185783) کەس مەزەندە کراوە، بەجیاوازی (19822) کەسە.

سێیەم: هەر سێ لا، حکومەتی بەریتانیاو تورکیاو عیراق، یەزیدیەکانیان بە جیاواز لەگەڵ کورددا ئامارکرد، بەپێی ئاماری تورکیا یەزیدیەکان ژمارەیان (18000) کەس بووەو بە پێی ئاماری بەریتانیا (30000) کەس بووەو، بەپێی ئاماری حکومەتی عیراق (26000) کەس بووە، ئەوەش هەر بۆ ئەوە بووە لە ئاماری گشتی کورد کەم بکەنەوە تارێژەی دانیشتوانی عەرەب زیاتر دەربکەوێ. کورد بێ یەزیدیەکان لە 61,7٪ دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بوون، یەزیدیەکانیش بەتەنیا 3,6٪ دانیشتوانی ویلایەتی موسڵن، بەو پێیە رێژەی کورد دەکاتە 65,3٪ دانیشتوانی ویلایەتی موسل، رێژەی عەرەبیش لەگشت ویلایەتی موسڵ (20,7٪) دانیشتوانی ویلایەتی موسڵن.

چوارەم: رێژەی سەدی دانیشتوانی نەتەوەکانی ناوچەی ویلایەتی موسڵ بەم شێوەیە دەبێت:

نەتەوەکان	رێژەی سەدی ٪
کورد	٪7،61
عەرەب	٪7،20
تورکمان	٪5
یەزیدی	٪6،3
یەهودی	٪5،1
مەسیحی	٪5،7

کوردو یەزیدیەکان (61,7٪+3,6٪)= 65,3٪ دانیشتوانی ناوچەکە پێکدێنن ... لێرەدا هیچ بیانویەك و پێوانەیەك نییە بۆ لکاندنو لەقاڵب دانی ئەو رێژەیە لەمیللەتی کورد (65,3٪)، لەگەڵ نەتەوەی عەرەب کە رێژەکەی 20,7٪ دانیشتوانی ناوچەکەن.

ئاماری لیوای موسڵ:

خشتەی لیوای موسڵ

	هەڵسەنگاندنی رەسمی ویلایەتی موسڵ	سەرژمێری توركی كە لەلۆزان پێشكەش كراوە	مەزنەدەی ئەفسەرە بەریتانیەكان لەساڵی 1919دا	مەزنەدەی ئەفسەرە بەریتانیەكان لەساڵی 1921دا	سەرژمێری رەسمی عیراق لەساڵانی 1922 – 1924دا
كورد عەرەب تورك مەسیحی جو یەزیدی دانیشتوانی نیشتە جێ دانیشتوانی كۆچەر		000،104 000،28 000،35 000،31 000،18 000،216 ؟	ئەم مەزەندەیە لەسەر بنەڕەتی ئایینە نەك لەسەر بنەڕەتی رەگەز	820،149 663،170 895،14 425،57 665،9 000،30	900،87 573،119 757،9 54934 579،3 257،20
سەرجەم		؟	378،350	468،432	964،295

سەرچاوە : مشكلة موصل – فاضل حسين

ئەوەی لەئاماری لیوای موسڵ ورد بێتەوەو بەوردی بەراوردی ئاماری ساڵەكانی 1921،1919، 1922 –1924، بكات كە لەسەردەستی حكومەتەكانی عوسمانی، بەریتانیو حكومەتی عیراقدا ئەنجام دراوە، ئەم چەند راستییەی بۆ ئاشكرا دەبێت:-

یەكەم: حكومەتی عیراق، بەگوشارو دەسیسەی حكومەتی بەریتانیاو، لەرێگەی حزبی (ئیستقلال)ەوە ترسو فشاری زۆری خستوتە سەر كوردەكان لەویلایەتی موسڵ، بۆ ئەوەی خۆیان تۆمار نەكەن بەكورد (ئەمە رای روونو ئاشكرای لیژنەی كۆمەڵەی گەلانە – تایبەت بەكێشەی ویلایەتی موسڵ لەنێوان توركیاو بەریتانیا).

ئەنجامی ئەم گوشارو ترساندنەش، هەم ئەنجامی ئامارەكەی گۆڕی لە (149,820) كوردەوە لەساڵی 1921، بۆ (87900) كورد لەساڵی 1922-1924 لەبری ئەوەی كورد لەنێوان ئەو یەك - دوو ساڵەدا زیادبكات كەچی رێژەی كورد (61920) كەسی كەمی كردوە. ئەمە لەلایەكو، لەلایەكی تر، ئەنجامی ئەم هەڕەشەو گوڕەشەیە، كاریكردە سەر گۆڕینی رای خەڵكی كورد لەلیوای موسڵ لەكاتی هەڵبژاردنی شای عیراق . لێرەش فشاری زۆریان خستەسەر كوردەكان بۆ ئەوەی پشتگیری لەدانانی ئەمیر فەیسەڵ بكەن وەك شای عیراق، لەكۆتایی ساڵی 1921. بەم شێوەیە كوردەكانی لیوای موسڵ لەنێوان هەڕەشەی توركیاو ئینگلیزدا ئازاد نەبوون لەهەڵبژاردنو دەنگداندا.

دووەم : لەبەرامبەر كەمكردنەوەی ژمارەی دانیشتوانی كورد لەلیوای موسڵ، حكومەتی بەریتانیا، رێژەی دانیشتوانی عەرەبی، زۆر زیاتر مەزەندە كردوە لەوەی حكومەتی عیراق ئاماری كردوە، حكومەتی بەریتانیا لەساڵی 1921 ژمارەی دانیشتوانی عەرەبی لەلیوای موسڵ بە (170,663) عەرەب مەزنەدەكردوە، كەچی حكومەتی عیراق دوای یەك - دوو ساڵ، و لەساڵی 1922-1924، دانیشتوانی عەرەبی لەلیوای موسڵ بە(119537) عەرەب ئەژمار كردوە، جیاوازی ئەم دوو ئامارەش (170663-119537)=51,126 كەسە.■

پەراوێزەكان

1) العراق في الوثائق القديمة (1905-1930)

2) مشكلة موصل - د. حسين فاضل
3) مشكلة موصل – د. فاضل حسين
4) تاريخ الوزارات العراقية- السيد عبد الرزاق الحسنى – المجلد الاول
5) هەمان سەرچاوە
6) هەمان سەرچاوە
7) ماذا في كركوك : فهمي عرب اغا و فاضل محمد ملا مصطفى
8) تاريخ الوزارات العراقية- السيد عبدالرزاق الحسنى – المجلد الاول
9) هەمان سەرچاوە
10) مشكلة موصل – د. فاضل حسين

80 ساڵ تەعریبکردنی کوردستان

جەلال جەوهەر عەزیز

بەشی دووەم

تەعریب: پرۆسەیگۆڕینی ناسنامەی نەتەوەییو نیشتمانی هەر نەتەوەیەك، بۆ سەر ناسنامەی نەتەوەییو نیشتمانی عەرەب، بەشێوازی جۆراوجۆر، جارێکیان بەفریودانو هەڵخەڵەتاندنو دەست بڕین، جارێکی تر بەپشتگوێ خستنو چاوسورکردنەوەو ترساندنو تۆقاندنو زەبروزەنگو لەناودان. دەکرێ وەك سێ بەش باسی لێوە بکرێ:-

ا - بەعەرەب کردنی خاكو نیشتمان داگیرکردنی خاكو نیشتمانی نەتەوەیەك (وەکو نەتەوەی کورد) ،و دەست بەسەرداگرتنی خاكو ئاوو سەروەتو سامانی ئەو خاكو نیشتمانە (وەکو کوردستان) ، لەلایەن داگیرکەرو دەسەڵاتێکی عەرەبیەوە... بەرێگاو بیانووی جۆراوجۆری سیاسیو ئابووریو ئەمنیو...هتد، نەهێشتنو سڕینەوەی هەموو روخسارێکی ئەو نیشتمانە، لەناوی نیشتمانو جوگرافیاو ناوی شارو شارۆچکەو گووندو چەمو کانیو شیوو شاخو دۆڵو رووبارو...هتد، و گۆڕینی بەناوی عەرەبی، ئەم پرۆسەیە بە عەرەبکردنی کوردستانە.

ب - بەعەرەب کردنی نەتەوەکان... تواندنەوەو قووتدانو سڕینەوەی نەتەوەکانی تر(وەکو نەتەوەکانی کوردو تورکمانو ئاسووری) لەلایەن دەسەڵاتی نەتەوەی عەرەبی داگیرکەرو باڵادەست، نەهێشتنو سڕینەوەی هەموو جۆرە روخسارێکی ئەو نەتەوەیە، لەناوی نەتەوەکەو زمانو کەلتوورو مێژوو...هتد، وە گۆڕینی بەناوی عەرەبی، ئەم پرۆسەیە بە عەرەبکردنی نەتەوەی کوردو تورکمانو ئاسوورییە.

ج - حاڵەتی بەعەرەب بوونیش هەیە... ئەویش لەئەنجامی تێکەڵبوونو بەیەکەوە ژیانی کەسو خێزان، یان تێکەڵبوونی رێژەیەکی کەم لەنەتەوەیەك بەنەتەوەیەکی گەورەو زۆرتر وەکو نەتەوەی عەرەب... بەهۆی کەمی لەژمارەو بەهۆی تایبەتمەندی سیستمی داسەپاوی ئابووریو کۆمەڵایەتیو رۆشنبیری، هەروەها لەژێر کاریگەری باری ئاینیو مەزهەبی نەتەوەی عەرەب. ئەنجام بەشێوەیەکی سروشتی ئەو نەتەوە بچووکە زۆربەی یان هەموو بنەماکانی نەتەوەیی خۆی لەدەست دەداو ئەتوێتەوە لە ناو ئەو نەتەوە گەورەیەدا.

لەپێناو بەعەرەب کردنی نەتەوەکانی تری عیراقو کوردستان بەتایبەتی، لەکوردو تورکمانو ئاسوری، داگیرکەری بەریتانیو حکومەتەکانی دەسەڵاتداری عەرەب لەعیراق، هەموو جۆرە رێگایەکیان گرتۆتە بەر.

قۆناغی یەکەم:-

ئەم قۆناغە لە داگیرکردنی کوردستانی باشورەوە (ویلایەتی موسڵ) دەست پێدەکات، تا بەرەسمی کوردستانی باشور خرایە سەر دەوڵەتی عیراقی تازە دروستکراو، بە بڕیارێك لەلایەن کۆمەڵەی گەلانەوە لە 16/12/1925دا.

داگیرکەری بەریتانیو فەڕەنسیو روسیو هاوپەیمانان، بەحسابی ئەوە هاتبوون بۆ ناوچەکە، کە رزگارکەری میللەتانی ناوچەکە بن، لەزوڵمو ستەمی داگیرکەری عوسمانی... ئەوەبوو دوای وەعدو بەڵێنی زۆر، کە لەژمارەیەکی زۆر لەرێکەوتنە نێودەوڵەتییەکاندا هاتووە، وەك پەیمانی سیڤەرو هتد، بەڵام بۆ کورد هەمووی مایە پووچ دەرچوو و بگرە میللەتی کورد زەرەرو زیانی گیانیو ئابووریو سیاسی زۆریشی لێ کەوت. ئەنجامەکەی کوردستانیان داگیر کردووە، بەڵام ئەمجارەیان لەجیاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، داگیرکەری بەریتانی بوو، وە میللەتەکەش بەبن دەستی مایەوە لەژێر چەپۆکی ئینگلیزو دەسەڵاتی عەرەبی تازە دروست بوو لەعیراق. بەو شێوەیە بەشێکی کوردستانیان لکاندە هەردوو ویلایەتی بەغداو بەسرەی عەرەبیو دەوڵەتی عیراقیان لێ دروست

کرد... بەو جۆرە داگیرکەری بەریتانی هەموو کوردستانی خوارووبان لەچوارچێوەی دەوڵەتێکی عەرەبیدا لەقاڵبداو تەعریبیان کرد... لەگەڵ داگیرکردنو دروست بوونی دەوڵەتی عیراق خاکی باشووری کوردستان خرایە سەر خاکی هەردوو ویلایەتی بەغداو بەسرە، لەچوارچێوەی یەك نەخشەدا بەناوی دەوڵەتی عیراق ناسرا، نەخشەی کوردستان سڕایەوە لەنەخشەی ناوچەکەو تەعریب کراو زمانی عەرەبییان داسەپاند بەسەر میللەتی کورددداو زمانی ئیدارەو حکومەت بوو بە زمانی عەرەبیو زمانی کوردی بوو بە زمانی لاوەکی لەکوردستان. مێژووی عەرەبو کەلتووری عەرەب، جێگای مێژووی کوردو کەلتووری کوردیان گرتەوە لەکوردستان. سیستەمی ئابووریو کۆمەڵایەتی داسەپاند بەسەر سیستەمی ئابووریو کۆمەڵایەتی لەکوردستانو جێگای گرتەوە. بەم جۆرە هەموو بنەماکانی نیشتمانیو نەتەوەیی کورد بڕیاری تەعریب کردنی درا. ئەوەی لەباسکردنی ئەم قۆناغەدا دەبێ لەبیر نەکرێ، ئەوەیە، هەر لەسەرەتای ڕاگەیاندنی وەستانی جەنگی جیهانی یەکەمو، سەرهەڵدانی کێشەی ویلایەتی موسڵ، تا ساڵی 1925، هەردوو حکومەتی بەریتانیاو عیراق زۆر بەگەرمی خەڵکی عەرەبیان هاندا بۆ غەزووکردنی کوردستانی باشورو، ئاسانکاری زۆریشیان بۆ کردن لەم ڕووەوە، ئەمەش بۆ ئەوە بوو، نفوزی عەرەب زیاد بکات لەکوردستانی باشور، بەوجۆرە هەم زەمینەی ڕاگەیاندنی دەوڵەتی عیراق دروست دەبێو، هەم بردنەوەی ویلایەتی موسڵ لەشەڕو ململانێدا، لەگەڵ تورکیا مسۆگەرتر دەبێ.

قۆناغی دووەم (1925-1957):

داگیرکەری بەریتانی, تەنیا بەوەوە نەوەستا, کەکوردستانی خوارووبان بەگشتی داگیرکردو, بەزۆر لکاندیان بەهەردوو ویلایەتی بەغداو بەسرەوە, دەوڵەتی عیراقیان لێ دروست کرد, بەڵکو ئەمجارەیان, ئینگلیز کەوتە نەخشەکێشان بۆ ڕژێمی پاشایەتی، کە چۆن وردەکاری پرۆسەی تەعریب جێبەجێبکەن لەناوچەکە. سنوری نێوان کوردستانی خواروو, لەگەڵ سنووری ویلایەتی بەغدا, بەدرێژایی هێڵی نێوان ئەو دوو ناوچەیە, هەر لەناوچەکانی مەندەلیو خانەقینو دوزو خوارووی کەرکوکو خوارووی ناوچەی مەخمور, تا دەگاتە ناوچەی سنجار, کەوتنە بەرنامەی قۆناغی دوەمی ئەم هەڵمەتەوە. سەرەتا ئەو ناوچانەیان لەبەرچاو گرت کە گرنگی ئابووری هەبوو بەتایبەتی لەرووی کشتوکاڵیو پیشەسازییەوە کە بریتی بوون لەم ناوچانە: . (خانەقین, جەلەولا, ناوچەی زەنگاباد, پالانی, قەرەتەپە, جەبارە, ناوچەکانی خوارووی دوزو خوارووی رۆژئاوای کەرکوك کە بەشێکی داقوقو ئەو ناوچانە دەگرێتەوە کەدوای چلەکان ناویان لێ نا حەویجە, هەروەها ناوچەی قەراجو کەندیناوەوگوێر لەسنوری قەزای مەخمور,و ناوچەکانی سنووری سنجار). خاوەندارێتی زەویو زارو ئاوی ئەم ناوچانەش بەگشتی کورد بوون, جگە لەهەندێ بنەماڵەی تورکمان نەبێت لەسنووری کەرکوك, بەم شێوەیە بوو:-

*خاوەندارێتی زەویو زارو ئاوی ناوچەی خانەقینو جەلەولاو زەنگابادو قەرەتەپە, دەگەڕێتەوە بۆ عەشیرەتو بنەماڵەکانی، دەلۆ، جاف, تاڵەبانی, بابانی, زەنگەنە, گێژ، ئەرکەوازی، فەیلیەکان، هتد..

*خاوەندارێتی زەویو زارو ئاوی ناوچەی کەرکوکو دوزو داقوقو ناوچەی حەویجە, دەگەڕێتەوە بۆ عەشیرەتو بنەماڵەکانی کاکەیی, تاڵەبانی, جاف, بابانی, داوده, بنەماڵەی شێخ ئەحمەدی خانەقا، زەنگەنە، دەلۆ، شوان، ساڵەیی، جەباری، شێخان، شێخەکانی بەرزنجەو شێخ بزێنی.... هەندێ بنەماڵەی ناسراو بەتورکمان وەك یەعقوبی, ئاوچی, نەفتچی. بەگزادەکانی جاف تەنیا لەسنوری سلێمانی وکەرکوكودیالەو (539333) دۆنم زەویان هەبوو. کاکەییەکان (سید رۆستەم سەید محەمەد) تەنیا لەکەرکوك (191039) دۆنم زەویان هەبوو. تاڵەبانیەکان، تەنیا لەکەرکوکو دیالە (137153) دۆنم زەویان هەبوو. بابانییەکان، تەنیا لەسنووری کەرکوکو دیالە (81358) دۆنم زەویان هەبوو و سەیدەکانی بنەماڵەی سەید ئەحمەدی خانەقا، تەنیا لەکەرکوکو ناوچەکانی دەوروبەری کەرکوك (42351) دۆنم زەویان هەبوو.

*خاوەندارێتی زەویو زارو ئاوی ناوچەی قەراجو کەندیناوەو گوێر، دەگەڕێتەوە بۆ عەشیرەتو بنەماڵەکانی دزەییو سیانو مامەسێنیو بندیان، فەقێملکی، ئومەرمەیل، پالانی، سنجاری، سارمەمی، ساڵەیی، لەك، باجەلان، سەیدەکان، شیروانی، ئورمزیار، تایەفەی پاشا، برایم ئاغا، ئال کوتکی، کاکەیی، شێخان، مەرزان، گەردی، شێخ مەموندی.

*خاوەنداریەتی زەوی‌و ئاوی ناوچەی موسڵ‌و سنجار بەشێکی دەگەڕێتەوە بۆ کوردەکان، لەبنەماڵەو عەشیرەتەکانی سلیڤانی‌و یەزیدیەکانی ناوچەی موسڵ‌و سنجار بەتایبەتی, وەك: شەمدین ئاغای سلیڤانی کە تەنیا لەناوچەی موسڵ (53040) دۆنم زەویان هەبوو، ناسر میرزا لەشێخەکانی یەزیدی، تەنیا لەسنووری موسڵ (47358) دۆنم زەویان هەبوو, وبنەماڵەی چادر لەموسڵ‌و بەغدا (59340) دۆنمیان هەبوو.

هەڵمەت‌و غەزووی خێڵە عەرەبەکان دوای هاتن‌و دانانی مەلیك فەیسەڵ دەستی پێکرد بۆ کوردستان‌و بەم شێوەیە :

1-لیوای دیالە(بەعقوبە)

گۆڕینی باری دیمۆگرافی لەم ناوچەیەو لەقۆناغی دووەم زیاتر لە پرۆسەی بەعەرەب بوون دەچێ، لەوەی بەعەرەب کردن بێ، لە شارو شارۆچکەو گوندەکانی ناوچەی دیالە، وەك خانەقین‌و جەلەولا (قەرەغان)و سعدیە (قزلرباط) مەندەلی‌و شارەبان‌و هتد...

پرۆسەی تەعریب لەم ناوچەیە، لەقۆناغی دووەم تایبەتمەندی خۆی هەبووە، ئەویش ئەوەیە، لەبەرئەوەی دانیشتوانی ئەم ناوچەیە زۆربەی هەرە زۆریان لە کوردو عەرەب‌و تورکمان، شیعە مەزهەبن، بۆیە ئەو پەیوەندییە ئایینی‌یەو مەزهەبی‌یە، رۆڵی زۆری هەبوو بۆ تێکەڵبوون‌و بەیەکەوە ژیان. مەزهەب‌و زمانی مەزهەب رۆڵی دیاری هەبوو بۆ ئەوەی کەلتووری ناوچەکە رووەو کەلتووری عەرەبی بچێ، بەشێوەیەکی سروشتی تا رادەیەك، بەتایبەتی لە قۆناغی دوەمی پرۆسەی تەعریبدا.

خشتەی پرۆسەی تەعریب کردنی ناوچەکانی لیوای دیالەیە، قەزای خانەقین.:-

خشتەی ژمارە – 1 –

پرۆسەی تەعریبکردنی قەزای خانەقین

ناوی عەشیرەتە عەرەبەکان	ساڵی هاتن	ئەو ناوچەیەی لێی نیشتەجێ بوون	ژمارەیان لە ئاماری ساڵی 1957	بڕی ئەو زەوییەی داگیریان کردووە
جبور	1925 - 1957	خانەقین-سعدیە-کوردرە	850	25 کم^2
الصمیدع	1925 - 1957	خانەقین-سعدیة-الاجبور-بئرقلاب-سینیة	330	25 کم^2
الصاجرة	1925-1957	خانەقین-سعدیە	500	15 کم^2
کعب	1925-1957	گوندی گاطع سالم	100	4 کم^2
کـــــۆ			1780	69 کم^2

خشتەی ژمارە (2)

پرۆسەی تەعریبکردنی قەزای مەندەلی

ناوی عەشیرەتە عەرەبەکان	ساڵی هاتن	ئەو ناوچەیەی لێی نیشتەجێ بوون	ژمارەیان لە ئاماری ساڵی 1957	بڕی ئەو زەوییەی داگیریان کردووە
ابو حداد	1925 – 1957	مندلي-الطحماية	1394	6000 دونم
ساعده	1925 - 1957	مندلي-الطحماية	1826	4860 دونم

الحامد	1925 - 1957	مندلي-الطحماية	4700	2000 دونم
الندا	1925 - 1957	مندلي-النفط	2055	10000 دونم
المعلا	1925 - 1957	مندلي-ترساق	1110	3000 دونم
الحمد	1925 - 1957	مندلي-ترساق	0735	600 دونم
عوادل	1925 - 1957	مندلي-الطحماية	0363	1000 دونم
البوفرج	1925 - 1957	مندلي-ترساق	0283	1200 دونم
بني عكية	1925 - 1957	مندلي-عمريات	0245	1200 دونم
الحريث	1925 - 1957	مندلي-دجلة	0264	1600 دونم
زهرية	1925 - 1957	مندلي-نهر ديردى	0217	1600 دونم
المسعود	1925 - 1957	مندلي-دجلة	0295	1600 دونم
ردينية	1925 - 1957	مندلي-دجلة	1947	600 دونم
دلفية	1925 - 1957	مندلي-دجلة	1125	300 دونم
صكور	1925 - 1957	مندلي-الطحماية	0200	900 دونم
العمار	1925 - 1957	مندلي-الطحماية	01850	800 دونم
خزرج	1925 - 1957	مندلي-عين السبع	0107	800 دونم
بنى زيد	1925 - 1957	مندلي-عين السبع	0093	800 دونم
کــــۆ			18809	38860 دونم

خشتەی ژمارە –3-

تەعریبکردنی قەزای مقدادیە (شارەبان)

ناوی عەشیرەتە عەرەبەکان	ساڵی هاتن	ئەو ناوچەیەی لێی نیشتەجێ بوون	ژمارەیان لە ئاماری ساڵی 1957	بڕی ئەو زەوییەی داگیریان کردووە
بنی تەمیم	1925-1957	مقدادية، العزية، الركنية، الهارونية، شاخة المقدادية	3500	20 دونم
جبور	1925-1957	المقداديه، هارونيه، حنيس، سنسل، قلعه، بزايز الشاخه	3000	20 دونم
البو فرج	1925-1957	المقداديه، الهارونيه	0200	15 دونم
مهداوية	1925-1957	المقداديه، الجزيره، بلور، قزلچه	0500	10 دونم
عگيدات	1925-1957	المقداديه، سنسل، شاخه المقداديه	0200	25 دونم
			7400	90 دونم
کۆ			16757	180 دونم

2-لیوای کەرکوک:

بەرنامەی پرۆسەی تەعریب، بۆ ناوچەی کەرکوک گەرمتر لەبەرچاو گیراو، وردەکاریەکانی خێراتر جێبەجێ کرا، لەبەر کۆمەڵێک هۆ:-

1- لەبەرئەوەی ناوچەی کەرکوک، ناوچەیەکی دەوڵەمەند بوو لەڕووی ئابورییەوە گەورەترین کانەکانی پترۆڵی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەکەوێتە ئەو ناوچەیەوە. جگە لەمەش ناوچەیەکی کشتوکاڵی گرنگ بوو بەهۆی بوونی ژمارەیەکی زۆر لەسەرچاوەی ئاویی هەمیشەیی، وەك زێی بچوك‌و زێی سیروان‌و ئاوەسپی‌و ئاوی ڕۆخانەو چەمی خاصەو چەندین سەرچاوەی ئاوی بچوکتر. کە ئەمەش

بۆخۆی ناوچەکەی دەوڵەمەندتر کردبوو، هەم بۆ بەرهەمی کشتوکاڵی وەك گەنم و جۆو نۆك و نیسك و ... هەم وەك لەوەڕگایەك بۆ ئاژەڵداری.

ئەمانەی سەرەوە، فاکتەری بەهێزو بنچینەیی بوون بۆ داگیرکردن و غەزوکردنی ئەم ناوچەیە، لەلایەن بەریتانیاو حکومەتی پاشایەتی لە عیراق.

2- ناوچەی کەرکوك، جگە لە کوردو تورکمان، هیچ نەتەوەیەکی تری تێدا نەبوە هەر بۆیە لە هەڵبژاردنی فەیسەڵ بۆ شای عیراق، خەڵکی ناوچەی کەرکوك، بەکوردو تورکمانەوە لەدژی دانانی فەیسەڵ دەنگیاندا.

ئەم تاقیکردنەوە تاڵەی حکومەتی بەریتانیاو شا فەیسەڵ لەگەڵ خەڵکی ئەم ناوچەیە، جگە لە هەڵگرتنی رق و قین لەخەڵکی ناوچەی کەرکوك. کەوتنە داڕشتنی بەرنامەیەك بۆ گۆڕینی باری نەتەوەیی لە ناوچەکە.

3- سەرهەڵدانی شۆڕشی شێخ مەحمود، لە سلێمانی و ناوچەکانی و، هاوسنوری سلێمانی و کەرکوك، ئەوەندەی تر، حکومەتی بەریتانیاو حکومەتی عیراقیان ترساند، لەتەشەنەکردنی شۆڕشی کوردو مەترسیەکانی ئەم شۆڕشە بۆ سەر بەرژەوەندی بەریتانیا.

4- لەئاستی دەرەوەش، کێشەی ویلایەتی موسڵ، لەنێوان حکومەتی تورکیا لەلایەك و، حکومەتی بەریتانیاو عیراق لەلایەکیتر، ناوەڕۆکەکەی کێشەی کەرکوك و گرنگیە ئابوورییەکەی بوو، ناکۆکی و ململانێی زۆری لەسەرکرا، کە تا ئەمڕۆ پاشماوەی ئەو کێشەیە هەر ماوە!

حکومەتی بەریتانیاو حکومەتی عیراق بۆ راستکردنەوەی تەرازوی نەتەوەیی لەم ناوچەیەو بۆ پاراستنی بەرژەوەندی سیاسی و ئابوری خۆیان:

1- ژمارەیەکی زۆر لەعەشیرەتەکانی عەرەبی جبورو عوبیدو ئەلبوحەمدان و بەیاتیان هاندا بۆ ناوچەکەو، بەپشتگیری و یارمەتی مادی و مەعنەوی زۆرەوە.

2- دانان و جێگیرکردنی هێزێکی سەربازی، لە هێزی حکومەتی بەریتانیاو حکومەتی عیراق، هەم بۆ کۆنترۆڵکردنی ناوچەکەو هەم بۆ بەرگریکردن و بەرپەرچدانەوەی هەموو جولانەوەیەکی چەکدارانە لە ناوچەکە.

3- هەر لەگەڵ دروست بوونی کۆمپانیای نەوتی کەرکوك ساڵی (1925)، (2500) کارمەندیان دامەزراند لە عەرەب و ئاسووری و رێژەیەکی کەمی کورد. زۆربەیان عەرەب و ئاسووری و ئەرمەنی بوون، ئەو ئاسووری و ئەرمەنیانە، ئەوانە بوون کە لەگەڵ هەڵگیرسانی شەڕی جیهانیی یەکەم، ئاوارە بوون لەسەر دەستی حکومەتی تورکیا بۆ ناوچەی ئورمیە لەکوردستانی ئێران و لەوێشەوە بۆ کرماشان و دواتریش بۆ ناوچەی دیالە. ئەو ئاوارانە زیاتر لە (50) هەزار کەس دەبوون. جگە لەدامەزراندنی بەشێکی چاکی ئاسووری و ئەرمەنییەکان لەکۆمپانیای نەوتی کەرکوك، بەشێکیشیان وەك هێزی چەکدار لەگەڵ هێزەکانی حکومەتی ئینگلیزو حکومەتی عیراق بەکار دەهێنران بۆ لیدانی هەر جولانەوەیەك لەسەر ئاستی عیراق..

حکومەتی عیراق بۆ نیشتەجێکردنی ئەو (2500) کارمەندەی نەوت، چەند گەڕەکێکی بۆماڵە عەرەب و ئاسووری و ئەرمەنییەکان لەناو شاری کەرکوك دروستکرد، کە ئەوە سەرەتای نیشتەجێکردنی عەرەب بوو لەسنووری کەرکوك و شاری کەرکوك.

حکومەتی عیراق لەبیستەکانەوە، تاساڵی (1957) ئەم ژمارانەی لەعەشیرەتە عەرەبەکان لەناو شاری کەرکوك نیشتەجێکردو چ وەك جوتیارو، بەیارمەتی زۆر، لەزەوی و ئاوو، چ وەك کارمەند لە دەزگاکانی حکومەت، هی ئیداری و عەسکەری و ئەمنی و، بەپشتگیری و هاوکاری و یارمەتی مادی زۆرەوە.

خشتەی ژمارە (4)

تەعریبکردنی شاری کەرکوك

ناوی عەشیرەتە عەرەبەکان	ساڵی هاتن	ژمارەیان لە ئاماری (1957)	بڕی ئەو زەوییەی داگیریان کردووە

عوبيد	1925-1957	5000	75 كم^2
كضاء	1925-1957	1000	50 كم^2
حديدى	1925-1957	500	10 كم^2
كۆ	1925-1957	6500	135 كم^2

هەروەها لەسالآنی سییەکانو چلەکاندا (2193) کەس لە عەشیرەتەکانی (ئەلبوحەمدانو ئەلبوسماق)ی هێنایە ناوچەی قەزای دووبزو، لەچەندین گونددا نیشتەجێکران، لەسەر زێی بچوكو (95500)دۆنم زەویان بەسەردا دابەشکرا.

خشتەی ژمارە (5) تەعریبکردنی قەزای دووبز

ناوی عەشیرەتە عەرەبەکان	ساڵی هاتن	ژمارەیان لە ئاماری ساڵی 1957	بڕی ئەو زەوییەی داگیریان کردووە
ئەلبوحەمدان	1930-1957	1962	83000 دونم
ئەلبوسماق	1930-1957	0231	12500 دونم
کۆ	1930-1957	2193	95500 دونم

قەزای کفری - قەرەتەپە :-

حکومەتی عیراق بۆ سنووری کفریو قەرەتەپە، ژمارەیەکی زۆری لەعەشیرەتە عەرەبەکانی وەك جبور، عوبید، لهیب، بەنی زید، الکثیر، الساعدین، بنی عز، النتر، الزبید، العیشین، المعدان، هێناو، لەو سنورە لەسەر زەویو ئاوی کورد نیشتەجێیکردن، بەم شێوەیە:

خشتەی ژمارە (6)

تەعریبکردنی قەزای کفری – قەرەتەپە

ناوی عەشیرە تەکان	ساڵی هاتن	ژمارەیان بە پێی ئاماری ساڵی 1957	شوێنی نیشتەجێ بوونیان(کفری - قەرەتە پە)	بڕی زەوی
جبور	1925-1956	2635	کارێز، وادی الغزلان، ابو عیره، صنیار، سعدیه، شیلان، نرکس، کشکرین جدید، صنیدع کبیر، صاری تەپە	35812 دونم
لهیب	1925-1956	1550	اسکی کوپری، محمود کوڕی عبدالله، عمر مندان العلیا، عمر مندان السفلی، عدن خشیلات، نظام کلیل تەپە.	21178 دۆنم
عوبید	1925-	539	علی سرای العلیا	3500 دونم

	1956			
بنی زید	1925-1956	739	طیاوی شنشال جدید، جرایات، کەشکول، فدعم	1000 دونم
الکثیرة	1925-1956	359	خکە، صفصانە، بالنوز ئاغاج	7500 دونم
الساعدین	1925-1956	271	البلاط الکبیر	7500 دونم
بنی عز	1925-1956	259	زرکوش سلیم، زرکوش حوسین	2000 دونم
النتر	1925-1956	2910	علی سرای السفلی	3500 دونم
الزبید	1925-1956	525	کاوخور	45000 دونم
العیشین	1925-1956	215	قرە تباخ	5000 دونم
المعدان	1925-1956	221	معدان شیخ باب	4000 دونم
الکثیرة	1925-1956	850	عین شکر	13250دونم
الجبور	1925-1956	2725	عرجان	71013 دونم
بیات	1925-1956	2375	پیرە فەقیرە	33750 دونم
بیات	1925-1956	14514	قەزای دووز	181300 دونم
العبید	1925-1956	1370	دووز- قریە شبیحە	
کۆ		32057		435303 دونم

کەرکوک - پرۆژەی حەویجە :-

حکومەتی عیراق بۆ نیشتەجێکردنی ژمارەیەکی‌تر لەعەرەبەکان لەناوچەی ڕۆژئاوای کەرکوک، پرۆژەیەکی ئاودێری دەست پێکرد. ئەو پرۆژەیە پێی ئەوترێ، پرۆژەی ئاودێری حەویجە، دەکەوێتە ڕۆژئاوای کەرکوک‌و، لەنزیکی ناوچەی بەتمە سەرچاوە هەڵدەگرێ. پرۆژەی حەویجە لەساڵی (1936)دا دەست پێکراوە. بۆ دروستکردنی ئەم پرۆژەیە سوودی زۆریان لە زیندانەکانی ئەو سەردەمە بینی، کە بەهۆی جیاجیا زیندانی بوون لە گرتوخانەکانی عیراق، لەساڵی (1940)دا تەواو بووە. ئەو پرۆژەیە لەیەک چرکەدا (15)م^3 ئاو ئەدا. ئاو بۆ زیاتر لە(200) هەزار دۆنم زەوی دابین دەکات.

بەتەواوبوونی پرۆژەی ئاوی حەویجە، حکومەتی عیراق، چەندین هەزار ماڵە عەرەبی کۆچەرو دەوارنیشینی هێنا بۆ دەوروبەری ئەو پرۆژەیەو لەدەیان گوندی تازە نیشتەجێ بوون‌و، زەویان بەسەردا دابەشکرا. عەشیرەتەکان ئەمانە بوون: (عوبید، یەک هەزار کم^2 زەویان بەسەردا دابەش کرا، عەشیرەتی جبور (900کم^2) زەویان بەسەردا دابەش کرا، عەشیرەتی ئەلبوحەمدان لە(100کم^2)دا نیشتەجێکران، زەویان بەسەردا دابەش کرا.... بەپێی ئاماری ساڵی (1957) ژمارەی ئەو کەسانەی کە لەو عەشیرەتە عەرەبانەی لەناوچەی حەویجە نیشتەجێ بوون (27705) کەس بوون (عبید 11000 کەس)، (جبور 12595 کەس)، (ئەلبوحەمدان 2140 کەس).

بەڵام بەهۆی هەڵەیەکی هونەری لەپرۆژەکەو، بارانی زۆری ئەو ساڵەوە، ئاوێکی زۆر کۆبوەوە لەدەورووبەری پرۆژەکە بەو شێوەیە، گۆلاوێکی زۆر دروست بوو، کە دواتر بووە سەرچاوەی نەخۆشی مەلاریا، بەمەش، ژمارەیەك لەعەرەبەکان تووشی نەخۆشی مەلاریا بوونو گیانیان لەدەستداو هەندێکیشیان ناوچەکەیان چۆڵ کرد لەترسی نەخۆشی مەلاریا.

حکومەتی عیراق لەپێناوی سەرگرتنی ئەو پرۆژەیەو مانەوەی عەرەبەکان لەناوچەکە، لەساڵی (1943)دا گوندی مەلحە، کە گوندێکی کوردی بوو، کردی بەناحیە، بۆ راپەڕاندنی کاروباری خەڵك لەناوچەکە، پاشان مەرکەزی ناحیەکەی گوازتەوە بۆ گوندی حەویجە کە تازە دروست کرابوو.

خشتەی ژمارە (7)

تەعریبکردنی ناوچەی کەرکوك - حەویجە

ناوی عەشیرەتەکان	ساڵی هاتن	ژمارەیان بە پێی ئاماری ساڵی 1957	شوێنی نیشتەجێ بوونیان	بڕی ئەو زەویەی پێیان دراوە
العبید	1940	11000	حەویجە لە 124 گوند نیشتەجێ بوون	1000 کم2
الجبور	1940	12595	حەویجە لە 85 گوند نیشتەجێ بوون	955 کم2
ئەلبوحەمدان	1940	2140	حەویجە لە 14 گوند نیشتەجێ بوون	200 کم2
التکارتو الدوریین	1940	1970	حەویجە لە 5 گوند نیشتەجێ بوون	100 کم2
کۆ		27705	228 گوند	3225 کم2

خشتەی ژمارە (8)

تەعریبکردنی ناوچەی کەرکوك – داقوق

ناوی عەشیرەتەکان	ساڵی هاتن	ژمارە	شوێن	بڕی ئەو زەویەی پێیان داوە
العبید	1940	1370	گوندی شەبیحە عبدالعزیز گودی شەبیحە سعود	نەزانراوە

3- ليواى هەولێر:-

هەولێر ناوچەیەکی دەوڵەمەندە لەرووی ئابورییەوە، لەناوچەی هەولێریشدا، ناوچەکانی قەراج و کەندیناوەو گوێر. چونکە هەم ناوچەیەکی کشتوکاڵییە، بەتایبەتی لەدانەوێڵە (گەنم، جۆو، نیسك، نۆك) ،و کشتوکاڵی هاوینی، بەهۆی چاکی و پەیتی زەوییەکەی (بەتایبەتی لەو ساڵانەی بارانی پێویست دەبارێ) و، بوونی سەرچاوەی ئاوی هەمیشەیی، وەك زێی گەورە لەباکورو باکوری رۆژئاوای ناوچەکە بەدرێژایی زیاتر لە (50)کم، زێی دیجلە، لەرۆژئاوای ناوچەکە بەدرێژایی زیاتر لە (100)کم و زێی بچووك، لەباشورو خۆرهەلاتی باشووری ناوچەکە بەدرێژایی زیاتر لە(100) کم، ئەمە جگە لەدەوڵەمەندی بەئاوی ژێر زەمینی. ناوچەی قەراج و کەندیناوەو گوێر، جگە لەدەوڵەمەندی بەکشتوکاڵ، ناوچەیەکی زۆر دەوڵەمەندە بەنەوت، بەتایبەتی لەگوندەکانی سەربەشاخ و سارەلوو و دەوروبەری مەخمور....

ئەم ناوچەیە لەدێر زەمانەوە، تەنیا میللەتی کورد تیا ژیاوەو، نیشتەجێ بووە. رووباری دیجلە، لەرۆژئاوای ناوچەکە، سنوری نێوان ناوچەی هەولێرو، ناوچەی عەرەب نشینەکان بووە.

مێژووی هاتنی عەرەب، بەشێوەی کۆمەڵ، بۆ ناوچەکانی هەولێرو، بەتایبەتی بۆ قەراج و کەندیناوەو گوێر، دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای هەڵگیرسانی شەڕی جیهانی یەکەم. کاتێ بەهۆی ئەو شەڕەوە، نەبوونی و قاتوقڕی و بێکاری بڵاوبوەوە، برسیەتی گەیشتە ئەوپەڕی. ولەبەرئەوەی ناوچەی هەولێر ناوچەیەکی کشتوکاڵی دەوڵەمەند بوو، تارادەیەك، بە بەراورد لەگەڵ ناوچە بیابانەکانی عەرەب نشین، لەلیوای موسڵ و رومادی بەتایبەتی. مەسەلەی برسیەتی و بوونی ئەو پاشاگەردانیەی بەهۆی شەڕەوە دروست بووبوو، و نەمانی ئیدارەو دەسەلات، بەهۆی سەرقاڵیان بەشەڕی جیهانی یەکەم، لەناوچەکە، زەمینەی خۆش کرد بۆ عەرەبەکانی ناوچەی موسڵ و رومادی لەعەشیرەتەکانی شەمەر، جبور، ئەلبوحەمدان، لەنێوان ساڵی (1915-1916)، پەلاماری کوردەکان بدەن، لەناوچەی قەراج، بۆ مەبەستی تالان کردنی سەروەت و سامانی کوردەکان لەناوچەکە ، ئەم پەلامارو هەڵمەتە چەندبارە بووە، دەرهەق بەگوندە بچووکەکانی ناوچەی ناوچەکە. ئەم هێرش و پەلامارەش بەشێکی کوردەکانی ناوچەی دەشتی قەراجی ناچار کرد، گوندەکانی خۆیان چۆڵ بکەن، بەتایبەتی گوندە بچووکەکانی سەر سنور، کە هەم ژمارەیان کەم بوو، وە هەم ئیمکانیەتی بەرگریان نەبوو، لەچەك و تەقەمەنی. هێرش و پەلاماری عەرەبەکان بە بەردەوامی، بووە هۆی ئەوەی عەرەبەکان گرنگی ناوچەکە بزانن لەرووی ئابوورییەوە ،و بەچاوی تەماح و داگیرکردن و مانەوە سەیری بکەن.

دوای دروست بونی دەوڵەتی عیراق، بارەکە بەجارێك وەرچەرخا بۆ بەرژەوەندی عەرەبەکان. چونکە حکومەتی بەریتانی و دەوڵەتی عیراق، بەهەمموو توانیان پشتگیرییان لەغەزووی عەرەبەکان دەکرد، نەك هەر بۆ ناوچەی هەولێر، بەڵکو بۆ هەموو کوردستانی باشوور (ویلایەتی موسڵ)، بۆ زیادکردنی رێژەی عەرەب لەو ناوچەیە، چونکە حکومەتی بەریتانیاو عیراق پێویستیان بە دەنگ و تەئیدی زیاد هەبوو، بۆ یەکلاکردنەوەی شەڕو ململانێی خۆیان لەگەڵ حکومەتی تورکیا، لەسەر ویلایەتی موسڵ.

لەساڵی (1920) عەرەبەکانی ئەوبەری زێی دیجلە، پەلامارێکی تری ناوچەکەیاندا، بەتایبەتی ناوچەی کەندیناوەو ملکیە، بەڵام خەڵکی ناوچەکە بەتایبەتی خەڵکی عەشیرەتی سیان، هێزێکیان ئامادەکرد، لەشکری عەرەبەکانیان شکاندو، هەتا سنووری شەرگات راویان نان و، لەنێوان هەردوو گوندی شەك و یەکاو، تالانەکانیان لێ سەندنەوە.

دوای جێگیربوونی دەوڵەتی عیراق.... غەزووی عەرەب بۆ ناوچەکە رووی لەزیادبوون بوو، ژمارەیەکی زۆر لەخێڵە عەرەبە کۆچەرەکان، بەپشتگیری حکومەتی عیراق، لەکەناری رووبارەکانی زێی دیجلەو زێی بچووك نیشتەجێ بوون، لەگوندی ئەو کوردانەی، کە بەهۆی هێرش و پەلاماری عەرەبەکان چۆڵیان کردبوو، کە تائەمڕۆش ناوی ئەو گوندانە بەکوردی ماونەتەوە، وەك (داوگەمیر) (عیسا تورك بەشەڕ بەکوردەکانی چۆڵ کرد) ، ئومەراوە، باخچە، شەقلاوە، رەنج، ئەستێرۆکە، دووگردان، کەبەرۆك، زوڕنا، پاشبەند، خڕەبەردان، بن دیان، عەلیاوە) ، هەندێ لەو عەرەبانەش گوندی تازەیان بۆ خۆیان دروست کرد لەناوچەکە.

خاوەندارێتی ئەم ناوچەیە، لەزەوی‌و ئاو، هی میللەتی کورد بووە لەعەشیرەت‌و بنەماڵە کوردەکانی ئـەو ناوچـەیە، وەك دەزەیـی‌و بەشەکانی (بایز، مام خولە، فارس، کاکەخان)، ساڵەیی، سـیان، مامـە سـێنی، بنـدیان، لـەك، شـیروانی، ئورمزیـاری، ئومـەربلی، باجلان، پاڵانێ، گەردی، کاکەیی، سیدەکان، مەرزان، شێخ مەمووندی، سنجاوی.....

تـەنیا دزەیـەکان لـەو ناوچـەیە (210781) دۆنم زەویـان هـەبووە، سـاڵەیەکان (330225) دۆنم زەویـان هـەبووە، سـیان (86879) دۆنم زەویان هەبووە، مامەسێنی (35884) دۆنم زەویان هەبووە، هەروەها عەشیرەت‌و بنەماڵەکانی تری زەویان هەبووە بەرێژەیەکی کەمتر بەڵام پاش غەزوکردنی ناوچەکە، جارێکیان بە هێرش‌و پەلاماری عەشیرەتە عەرەبەکان، جـارێکیتر بـە هاوکـاری‌و یارمەتی تەواوی حکومەتی بەریتانیا‌و عیراق، باری دیمۆگرافی ناوچەکە گۆڕانی زۆری بەسەراهات.

خشتەی ژمارە (9)

ئەو عەرەبانەی لەگوندەکانی سەربە مەرکەزی قەزای مەخمور نیشتەجی بوون

ناوی عەشیرەتە عەرەبەکان	ساڵی هاتنیان	ژمارەیان لەئاماری ساڵی 1957	بڕی ئەو زەویەی داگیریان کردووە	ئەو ناوچانەی لێی نیشتەجێبوون.
1- ئەلبوحەمدان	1957-1925	392	7244 دۆنم	گوندەکانی (سارتك‌و عتیرەو خازر)
2- شلیلە		2149	53896 دۆنم	ئومەراوە، خرە بەردان، قودیلە، مەهانـە، سێدارە، کەبەرۆك، عین شەهاب، خالدیە، صلاحیە، عین مەرمیە، عین مۆژان، عین ئەلبو هەدلان، عینکاوە، نعناعە
3- لهیب	1957-1925	578	15953 دۆنم	جدیدە، خرابە حاراللە، گبیبە، کەرمردی، خەریانی، رواڵە، خربة محمود، دۆلانگیـو، گردە هارە، لزاگە، عەلیاوە، قەبرسەید
4- سبس	1957-1925	748	نەزانراوە	
5- سادات نعیم	1957-1925	171	12568 دۆنم	خەندەك، پاشبەند، تل الغزال
کۆ		4038	89661 دۆنم	

خشتەی ژمارە (10)

ئەو عەرەبانەی لەسنوری قەزای مەخمور — ناحیەی گوێر نیشتەجێبوون، لەساڵانی 1925-1957

ناوی عەشیرەتە عەرەبەکان	ساڵی هاتنیان	ژمارەیان لەئاماری ساڵی 1957	بڕی ئەو زەویەی داگیریان کردووە	ئەو ناوچاناەی لێی نیشتەجێبوون.
سبس	1957-1925	306	7654 دۆنم	مەرکەزی ناحیەی گوێر+سنووری سلتان عبدالله
جبور	1957-1925	296	7570 دۆنم	مەرکەزی ناحیەی گوێر
لهیب	1957-1925	1257	15411 دۆنم	مەرکەزی ناحیەی گوێر+مەچلوبە+ شەراع+ حەویجە
طی	1957-1925	777	9168 دۆنم	مەرکەزی ناحیەی گوێر+ ئەبو شیتە+ هەریرە

سادات نعيم	1957-1925	644	14453 دۆنم	مەرکەزی ناحیەی گوێر
کۆ		3280	54256	

خشتەی ژمارە (11)

ئەو عەرەبانەی لە گوندەکانی سەر بەناحیەی کەندیناوە- قەزای مەخمور/ نیشتەجێبوون

ناوی عەشیرەتە عەرەبەکان	ساڵی هاتنیان	ژمارەیان لەئاماری ساڵی 1957	بڕی ئەو زەویەی داگیریان کردووە	ئەو ناوچانەی لێی نیشتەجێبوون.
بەنی تەمیم	1957-1925	130	1530 دۆنم	دڕکەی گەورە

سەرچاوەکان:

1-د.فاضل حسين - مشكلة الموصل.

2-حنا بطاطو- العراق – تاريخ الطبقات الأجتماعية والحركات الثورية من العهد العثماني حتى قيام جمهورية – الكتاب الأول – ترجمة (عفيف الرزار).

3-عبدالرزاق الحسنى - تاريخ العراق السياسي الحديث – الجزء الأول.

4-الدليل العراقي الرسمي لسنة 1936.

5- ئەمنی ستراتیجی عیراقو سێکوچکەی بەعسیان: تەرحیل، تەعریبو تەبعیس – ئەمین قادر مینە.

6-الدليل العام لتسجيل النفوس العام لسنة 1957، الحكومة العراقية. وزارة الشؤون الأجتماعية – مديرية النفوس العامة.

7-العراق الشمالي – محمد هادي الدفتر و عبدالله حسن 1954-1955.

8- ژمارەیەك لە کەسایەتی وریاو روناکبیری ناوچەکە.

وەڵامی چەند پرسیارێکی تایبەت بە

پاکتاوکردنی نەژادیی لەکودرستان

جەلال جەوهەر عەزیز

ئاماژە: ئەم لێکۆڵینەوەیە پاش دیدارێکی رۆژنامەی کوردستانی نوێ لەگەڵ بەڕێز جەلال جەوهەر عەزیز هاتە بەرهەمو لەژمارەکانی(2689،2688و2690)ی رۆژنامەکەدا بەئەڵقە بڵاوکرایەوە. لەبەر گرنگی بابەتەکە گۆڤاری کەرکوك جارێکی تر دەقەکەی بڵاودەکاتەوە.

حکومەتی عیراق بەرنامەیەکی زەمەنی دیاری کردووە بۆ جێبەجێ کردنی ئەم سیاسەتە, بەمەزەندەی سەرکردایەتی حکومەتی بەعس, دەبوو ئەم بەرنامەیە لەکۆتایی ساڵی 1999و سەرەتایی ساڵی 2000دا جێبەجێ بکرایە. ئەم بەرنامەیە لەستراتیژیەتی حکومەتی عیراقدایە, هەر لەسەرەوە (سەرۆك کۆمار)و جێگری سەرۆك کۆمارو ئەندامانی سەرکردایەتی بەعسو دەزگاکانی حکومەت لەوەزارەتی ناوخۆو پارێزگاکانو مدیری ئەمنی پارێزگاکانو دەزگاکانی موخابەراتو ئیستیخبارات ... هتد, سەرقاڵی جێبەجێ کردنی ئەم بەرنامەیەن، بۆ جێبەجێ کردنی بەرنامەی پاکتاوکردنی رەگەزی لەکوردستانو دەربەدەرکردنی کوردو کەمینەکانی تورکمانو ئاشوری, جێگری سەرۆك کۆمار یان جێگری بە ناو(سەرکردایەتی شۆڕش) راسپێردراوە کە چاودێری جێبەجێ کردنی ئەم بەرنامەیە بکات. ئەمە بەرنامەی ئەمڕۆ نییە, تەمەنی سەدان ساڵە, بەرنامەی هەموو دەسەڵاتدارە رەگەز پەرستەکانی عەرەب بووە لەکوردستان. هەر لەسەردەمی هاتنی ئیسلامەوە تا ئەمڕۆ, بە بیانووی جۆراو جۆری وەك بڵاوکردنەوەی ئاینی ئیسلامی لەسەردەمێكو سەردەمێکی تر بەبیانووی ئاوەدانکردنەوە...! بەڵگەش بۆ ئەو راستیانەی سەرەوە:

یەکەم: لەرووی مێژووییەوە

- هاتنی عەرەب بۆ کوردستان لەدوای ساڵی (16ھ) (596ز) بووە. لە ساڵی (16ھ) بۆ جارییەکەم عەرەب لەموسڵو ناوچەکانی جێگیر بوون. لەساڵی (13ھ) (593ز) بۆ جاری یەکەم عەرەب گەیشتە ناوچەکانی کەرکوكو دیالە.
- پرۆسەی داگیرکردنو راگواستنی کورد لەناوچەکە لەهەموو سەردەمەکانی ئەمەویو عەباسیو ئیلخانیو جەلائیریو سەفەویو عوسمانی هەر بەردەوام بووە. دوای زیاتر لە (1300) ساڵ رێژەی دانیشتوانی ولایەتی موسڵ (موسڵ, کەرکوك, هەولێر, شارەزوورو سلێمانی) بەم شێوەیە بوو:

سەرژمێری دانیشتوان لەولایەتی موسڵ:

نەتەوەو کەمینە نەژادیو ئاینیەکان	سەرژمێری تورکی	سەرژمێری بەریتانی 1921	سەرژمێری رەسمی عیراقی 1922-1924	رێژەی سەدی ٪
کورد	263830	424720	494007	٪61.7
عەرەب	43210	185763	166941	٪20.7
تورکمان	146960	65895	38625	٪5
مەسیحی	-	62225	61331	٪7.5
جوو	31000	16865	141897	٪1.5
یەزیدی	18000	30000	26257	٪3.6
کۆی گشتی	703378	785498	799990	

بەپێی سەرژمێری حکومەتی عیراق لەساڵی (1922-1924) ژمارەی دانیشتوانی عەرەب لەهەموو ولایەتی موسڵ (166941) کەس بووە, بەپێی سەرژمێری بەریتانی ژمارەیان (185763) کەسو بەتەقدیری تورک ژمارەی عەرەب (43210) کەس بووە. بەو پێیە رێژەی عەرەب (20.7٪) دانیشتوانی ناوچەکە بوون. رێژەی (کورد + یەزیدی) (65.3٪) دانیشتوان بوون لەولایەتی موسڵ.

بەلاَم پرۆسەی پاکتاوکردنی رەگەزی لە لیوای موسڵ زیاد چووە پێشەوە, لەماوەی (1300) ساڵ دانیشتوانی عەرەب یەکجار زیادی کرد لەشاری موسڵو ناوچەی موسڵو بەم شێوەیە:

سەرژمێری دانیشتونی لیوای موسڵ:

نەتەوەو کەمینە نەژادیو ئاینیەکان	سەرژمێری تورکی	سەرژمێری بەریتانی 1921	سەرژمێری رەسمی عیراقی	رێژەی سەدی٪ بەتەقدیری عیراقی
کورد	104000	149.820	87.900	٪29.69
عەرەب	28000	170663	119573	٪40.40
تورکمان	35000	14895	9757	٪3.29
مەسیحی	31000	57425	54934	٪18.54
جوو	18000	9665	3579	٪1.2
یەزیدی	16000	30000	20257	٪6.84
کۆی گشتی	350278	432498	295964	

لەخشتەی لیوای موسڵ دەردەکەوێ کە رێژەی دانیشتوانی عەرەب دوای زیاتر لە (1300) ساڵ بۆتە (40.40٪) رێژەیدانیشتوانی کورد بە یەزیدیەوە (کە ئەوان بە جیا لەکورد ئاماریان کردووە) کەم بۆتەوە بۆ 36.54٪ دانیشتوانی لیوای موسڵ.

*** لیوای هەولێر**

هەولێریش وەك هەموو ناوچەكانی تری كوردستان بەر شالاوی پاكتاوكردنی رەگەزی كەوت, بەتایبەتی ناوچەكانی خوارووی هەولێر, كە ناوچەكانی (دیبەگە, كەندیناوەو مەخمور) دەگرێتەوە. سەرەتای ئەم پاكتاوكردنی رەگەزییە دەگەرێتەوە بۆهاتنی لەشكری ئیسلام بۆ ئەم ناوچەیە لەسەردەمی هەڵمەتی بلاوكردنەوەی ئاینی ئیسلام, رێژەیعەرەب لەم ناوچەیە دوای سەدان ساڵ زیادی كردووە, لەئاماری ساڵی (1921)دا بەم شێوەیە بووە:

سەرژمێری دانیشتوانی لیوای هەولێر لەساڵی 1921 :

نەتەوەو كەمینە نەژادیو ئاینییەكان	ژمارەی دانیشتوان	رێژەی سەدی ٪
عەرەب	11.700	٪6
كورد	170.750	٪88.9
تورك	2.780	٪1.44
مەسیحی	3.900	٪2
جوو	2.750	٪1.43
كۆی گشتی	191.880	

دیارە پێش ئەم هەڵمەتە, كەمو زۆر عەرەب لەسنوری هەولێردا نەبوە, بەلام دوای سەدان ساڵ ژمارەیان گەیشتە (11700) كەس لەسنوری هەولێر.

*لیوای كەركوكو دیالە

سەبارەت بەم ناوچەیە, عەرەب بۆ جاری یەكەمو لەسەردەمی ئیسلام گەیشتە ئەم ناوچەیە. لەساڵی (22ه) (602ز) گەیشتە ناوچەی شارەزور, كە كەركوكو ناوچەكانی بەشێكی سنوری ناوچەی شارەزور بوون, لەساڵی (16ه) (596ز) گەیشتە ناوچەكانی دیالەو جەلەولاو حەلوانو خانەقین. پێش هاتنی ئیسلام, كەمو زۆر عەرەب لەسنوری كەركوكو دیالە نەبوو.

ناوچەی كەركوك لەماوەی حوكمرانی سەردەمی سەرەتای ئیسلامو ئەمەویو عەباسیو سەفەویو عوسمانیدا ئالوگۆری زۆری بەسەردا هاتووە.

لەئاماری ساڵی 1921 كە لەچوارچێوەی كێشەی ویلایەتی موسڵ ئەنجام درا بەم شێوەیە بوو:

نەتەوەو كەمینە نەژادیو ئاینییەكان	ژمارەی دانیشتوان	رێژەی سەدی٪
عەرەب	35650	٪31.9
كورد	47500	٪42.54
تورك	26100	٪23.37
مەسیحی	2400	٪2.14
كۆی گشتی	111650	

كە بەتەقدیر ئەم ئامارە زۆر دوورە لەراستی چونكە هەرچۆنێك حیسابی بۆ بكەین لەگەڵ ئاماری ساڵی 1957 یەك ناگرێتەوە, كە دواتر باسی لێدەكەین.

سەبارەت بەپرۆسەی پاكتاوكردنی رەگەزی لەسنوری لیوای دیالە, لەماوەی هاتنی ئاینی ئیسلام تا جەنگی یەكەمی جیهانی ئالوگۆری زۆری بەسەردا هات, پاكتاوكردنی رەگەزی لەو ناوچەیە وەك ناوچەی موسڵ, زۆر چووە پێشەوە, لەبەرهۆی سیاسیو مەزهەبیو ئابوری ... ئەو ناوچەیە مەیدانی رووبەروو بونەوە بووە لەچوار سەد ساڵی رابووردو, بەتایبەتی لەسەردەمی شەڕو

ململانـێی نێـوان دەوڵـەتی عوسمـانی (سـونە مەزهـەب)و, دەوڵـەتی سـەفەوی (شـیعەمەزهەب) لـەئێران. بـەهۆی ئـەوەی هـەموو نەتەوەکانی ناوچەکە تا رادەیەك لەعەرەبو کورد شیعە مەزهەب بوون, بۆیە هاتنی عەرەب بۆ ئەو ناوچەیە بەحاڵەتێکی ئاسایی تـر وەرگیراوە, تا گەیشتە ئەوەی عەرەب بوون بەزۆرینە لەناوچەکە لەچاو کوردو تورکمان, هۆیەکی تر, ئەوەیە, ئەو ناوچـەیە ناوچـەیەکی کشتوکاڵییەو زۆر بە پیتە, بەهۆی بوونی سەرچاوەی ئاوی هەمیشەیی, ئەمیش هۆیەکی گرنگـە بـۆ هـاتنو راکێشـانی عـەرەب بـۆ ناوچەکە,

ئەمە جگە لەدۆزینەوەی نەوت لەناوچەی خانەقین لەدوای یەکەم شـەری جیهـانی، کـە ئـەمیش بـووە هـۆی ئـەوەی دەسـەڵاتداران, لەرەگەزپەرستی عەرەب, عەرەبی ناوچەکانی خواروو ناوەڕاست هان بدەن بۆ کۆچ کردن بۆ ئەو ناوچەیە!

پرۆسەی پاکتاوکردنی رەگەزی لەناوچـەکانی دیالـە , خانـەقین, مەنـدەلی, شـارەبان (مقدادیـە) لـەماوەی نێـوان سـاڵی 1925 تـا ساڵی 1957 بەم شێوەیە بووە:

ناوچە	ژمارەی عەرەبی هاتوو	ساڵی هاتنی عەرەب	بـری ئـەو زەویـەی لەلایـەن عەرەبەکانەوە داگیر کرا
خانەقین	1780	-1925 1957	69کم^2 (بەکیلومەتری چوارگۆشە مەزەندە کراوە)
مەندلی	18809	-1925 1957	38860 کم^2 دۆنم (بە دۆنم تەقدیر کراوە)
شارەبان	16757	-1925 1957	180 دۆنم
کۆی گشتی	37346		

لەماوەی نێوان ساڵی 1925 تا ساڵی 1957, کە 32 ساڵ دەکات (37346) کەسی عـەرەب لەناوچـەی دیالـە نیشـتەجێ بوون.

پاکتاوکردنی رەگەزی, بەو پێیەی باسی لێوە کرا بەژمارەو راستیەکان, پرۆسەی پاکتاوکردنی رەگـەزی روونو ئاشـکراتر دەبـێ، گەر سەرنجی ئاماری ساڵی 1957 بدەین, کە لەسەر دەستی حکومەتی عیراقی ئەو سەردەمە جێبەجێ کرا:

ڕێژەی نەتەوەو کەمینەکان لەموسڵ, هەولێر, کەرکوک و دیالە :

لیوا	نەتەوەو کەمینەکان	ڕێژەی٪ لە ئاماری 1921	ڕێژەی٪ لە ئاماری 1947	ڕێژەی٪ لە ئاماری 1957	ڕێژەی٪ لە ئاماری 1977	ڕێژەیزیادبوونی عەرەب (پاکتاوکردنی ڕەگەزی) ڕێژەی کەم بوونەوەی کورد و تورکمان و ئاشوری و جوو) (پاکتاوکردنی ڕەگەزی و ڕاگواستن) لە نێوان ساڵی 1957 و ساڵی 1977
موسڵ	عەرەب	٪40.40		٪56.1	٪73.7	+٪17.4
	کورد	٪36.53	٪35.4	٪30.7	٪24.8	- ٪5.8
	تورکمان	٪3.29		٪4.8	٪0.8	- ٪4
	ئاسووری	٪18.54		٪8.4	٪0.6	- ٪7.8
	جوو	٪1.2				
هەولێر	عەرەب	٪6		٪6.6	٪10.4	+ ٪3.8
	کورد	٪88.9	٪91.3	٪89	٪86	- ٪3
	تورکمان	٪1.44		٪2.5	٪1.6	- ٪9
	ئاسووری	٪2		٪2	٪2	
	جوو	٪1.43				
کەرکوک	عەرەب	٪31.9		٪28.19	٪44.4	+ ٪16.21
	کورد	٪42.54	٪53	٪48.24	٪37.6	- ٪10.64
	تورکمان	٪23.37		٪21.44	٪16.3	-٪5.14
	ئاسووری	٪2.14		٪2.1	٪1.7	٪0.4
دیالە	عەرەب		٪70	٪79.26	٪87.5	+ ٪8.24
	کورد		٪26.6	٪18.21	٪16.3	- ٪1.91
	تورکمان		٪3.4	٪2.2	٪1.4	- ٪0.8
	ئاسووری			٪0.3	٪0.4	+ 0.1 ٪

لەخشتەکانی پێشوو ئەم ڕاستیانەمان دەست دەکەوێ:

1- زیادبوونی دانیشتوانی عەرەب لەشارەکانی کوردستان (موسڵ, هەولێر, کەرکوک, دیالی) بەرێژەیەکی زۆرو بەم شێوەیە :

لەموسڵ:

عەرەب پێش ئیسلام لەموسڵ نەبوون, دوای هاتنی ئیسلام ژمارەیان زیادی کرد لەساڵی 1922 ڕێژەیان (٪40.40) ی دانیشتوان بوو, لەساڵی 1947 ئەو ڕێژەیە زیادی کردوە, لەساڵی 1957 زیاتر بووە, بووە بە ٪56.1 دانیشتوان, لەساڵی 1977 زیادی کردووەو گەیشتوەتە ٪73.7ی دانیشتوان .

لەهەولێر:

عەرەب پێش ئیسلام لەم ناوچەیە نەبوون, لەئامارەکانی ساڵەکانی(1921 , 1922 ,1924) ڕێژەی دانیشتوانی عەرەب بوو بە 6٪ لەسنوری هەولێر، لەساڵی 1957 بووە بە 6.6٪ , لەئاماری ساڵی 1977 بووە بە 10.4٪ .

لەکەرکوك:

پێش ئیسلام لەم ناوچەیە عەرەب نەبووە... لەئاماری ساڵەکانی (1921, 1922, 1924)، بە 31.9٪ دانیشتوانی ناوچەکە مەزەندە کراون. (کە بە رای من ئەم ڕێژەیە یەکجار زۆرە, بەهیچ جۆرێك لەگەڵ کۆچ کردنی عەرەب بەبەردەوامی بۆ ئەم ناوچەیەو ئاماری ساڵی (1957), یەکتر ناگرێتەوە, کە لەئاماری 1957 سەرژمێرکراون بە 28.19٪, لەئاماری ساڵی 1977 بوون بە 44.4٪ دانیشتوانی ناوچەکە.

لەدیالە

عەرەب دوای بڵاوبونەوەی ئیسلام هاتونەتە ئەم ناوچەیە بەچەندین ساڵ ... بەهۆی بارودۆخی سیاسیو ئابوریو دینیو مەزهەبی, بەرێژەیەکی یەکجار زۆر گەشەیان کردو زیاد بوون, لەئاماری ساڵی (1947) مەزەندە کراون بەنزیکی 70٪ دانیشتوان, لەئاماری ساڵی 1957 زیادیان کردوەو بوون بە (79.26٪) و لەئاماری ساڵی 1977 زیادیان کردوە بۆ (87.5٪) دانیشتوانی ناوچەکە.

2- کەمبوونەوەی دانیشتوانی کورد لەشارەکانی کوردستان (موسڵ, هەولێر, کەرکوك, دیالە) , بەرێژەیەکی بەرچاو و بەم شێوەیە:

لەموسڵ:

دانیشتوانی شاری موسڵو ناوچەکە بریتی بوو لە (جولەکە, ئەنصار و زەردەشتیەکان) پێش هاتنی ئیسلام. کورد لەناو هەموو ئاین مەزهەبەکان هەبون, بەتایبەتی لەناو زەردەشتیەکان, بۆیە کورد یەکێکە لەنەتەوە هەرە کۆنەکانی ئەم ناوچەیە, باری سیاسیو شەڕ و ململانێ لەنێوان دەوڵەتانی ڕۆژئاواو ڕۆژهەڵاتو ناوچەکە، پێکهاتەی نەتەوەییو ئاینی ناوچەکەی گۆڕی. کوردیش وەك نەتەوەیەك بەر شاڵاوی ئەم ئاڵوگۆرە کەوت, بەهۆیەوە تووشی داشکانی زۆر هات.. لەبەرئەوە ڕێژەی کورد لەناوچەی موسڵ زۆر کەم بۆتەوە. لەئاماری ساڵەکانی (1924,1922,1921) ڕێژەی کورد لەلیوای موسڵ (36.53٪) بووە , لەساڵی 1947 بۆتە (35.4٪) لەساڵی 1957 کەم بۆتەوە بۆ ڕێژەی(30.7٪), لەئاماری ساڵی 1977 بۆتە (24.9٪).

لەهەولێر:

لەسەردەمە زۆر کۆنەکانەوە, کورد لەم ناوچەیە بووە لەئامارەکانی ساڵی (1921, 1924,1922) ڕێژەی کورد (88.9٪) بووە, لە ساڵی 1948 بۆتە (91.3٪) , لەساڵی 1957 کەم بۆتەوە بۆ 89٪, لەساڵی 1977 ڕێژەیان کەمتر بۆتەوەو بووە بە (86٪).

لەکەرکوك:

کورد یەکێکە لەنەتەوە هەرە کۆنەکانی ئەم ناوچەیە، لەبەر گرنگی ناوچەکە لەرووی کشتوکاڵیەوەو دەوڵەمەندی بەچەندین سەرچاوەی ئاوی هەمیشەیی, وەك زێی بچوك و سیروانو ئاوەسپیو باسەرەو خاسە, دواتر لەبەر دەوڵەمەندی ناوچەکە بەنەوتو کانزاکانی تر, ئەمە بووە هۆی ئەوەی ئەم ناوچەیە گرنگی خۆی هەبێو ببێ بەجێگای تەماحی داگیر کەران... لەبەر ئەوە هەمیشە شوێنی شەڕو ململانێ بووەو جێگیربوون لەم ناوچەیە زەحمەت بووە, کورد لەئاماری ساڵەکانی (1921, 1922 1924) لەسنوری کەرکوك (42٪) بووە,(کە پێشتر من رای خۆم وتوە لەسەر ئاماری نێوان ساڵی (1921, 1957).

لەئاماری ساڵی 1947 ڕێژەی کورد (53٪) بووە, لەساڵی 1957 کەم بۆتەوە بۆ (48.24٪), لەساڵی 1977 کەمتر بۆتەوە بۆ (37.6٪).

لەدیالە:

لەدێر زەمانەوە کورد لەم ناوچەیە نیشتەجێ بوون. بەڵام باری سیاسی‌و ئابووری‌و ئایینی‌و مەزهەبی وەك پێشتر باسمان کرد, ئاڵوگۆڕی خێراتر بەسەر ئەم ناوچەیەدا هێنا, کە ئەنجامی زۆر خراپ بوو بەسەر بوون‌و نەبوونی کورد لەم ناوچەیە. ئاماری ساڵی 1947 سەرژمێری کوردی کردووە بە (26.6%) .

3- لە جیاوازی نێوان ڕێژەی% کە جێگیر کراوە لەئامارەکانی (1921, 1947, 1957, 1977) تایبەت بەڕێژەی نەتەوەکان (عەرەب, کورد, تورکمان, جوو, ئاسوری) لەسنوری هەر لیوایەك (موسڵ, هەولێر, کەرکوك, دیالە) ئەم چەند ڕاستیەمان بۆ دەردەکەوێت:

أ- ڕاستە دەبێ لەنێوان هەر دوو ئامارکردنێك, زیاد بوونێك هەبێ, لەچوارچێوەی بارە سروشتیەکەدا, بەڵام ئەو جیاوازیەی هەیە لەنێوان دوو ئاماردا یەکجار زۆرە, بۆ نموونە: جیاوازی نێوان ئاماری ڕێژەی عەرەب لەلیوای موسڵ لەساڵی 1921, لەگەڵ ئاماری ڕێژەی عەرەب لەساڵی 1977 لەلیوای موسڵ (لە ماوەی 56 ساڵدا) دەگاتە (33.3%) (73.7% - 40.4% = 33.3%)... ، کە ئەم زیادبوونە حاڵەتێکی نا سروشتییە, یان جیاوازی نێوان ئاماری ساڵی 1957 (56.1%)و ئاماری ساڵی 1977 (73.7%) , کە ماوەی (20) ساڵە, دەگاتە (17.6%) (73.6% - 56.1% = 17.6%) کە ئەم زیاد بوونەش زۆر ناسروشتییە.

ب- گەر ئەم حاڵەتە سروشتییە, بۆ ڕێژەی %ی نەتەوەکان (کورد, تورکمان, ئاسوری, جوو) زۆر لەکەمبوندان؟ هەندێکیان تا ڕادەیەك کۆتایی پێ هات‌و نەمان وەك جوو! . بۆ نموونە: کەم بوونی کورد لەنێوان ئاماری ساڵی 1957و ساڵی 1977 لەکەرکوك بەڕێژەی (10.64%) بوە کە ئەمە داشکانێکی یەکجار زۆرە... هەروەها کەم بوونی کورد لەئاماری ساڵی 1957 لەموسڵ (کە ڕێژەیان 30.7% بوو) بۆ ڕێژەی 24.9% لەساڵی 1977, کە جیاوازیەکە دەگاتە (5.8%) (ڕێژەی کەم بوون).

هەروەها کەم بوونی ڕێژەی تورکمان لەنێوان ئەو دوو ئامارە, لەکەرکوك بەڕێژەی (5.14%) هەروەها کەم بوونی ڕێژەی ئاسوریەکان لەنێوان ساڵی 1921 (ڕێژەیان 18.54% بوو لە لیوای موسڵ) ئاماری ساڵی 1977 (کە ڕێژەیان کەم بوەوە بۆ 0.6%) کە دەکرێ بڵێین: هەموو ئاسوری لە ماوەی 56 ساڵدا بەعەرەب تۆمار کراون.

ج- دیارە زیادبوونی ڕێژەی عەرەب بەو ڕێژە زۆرە لەسنورەکانی موسڵ, هەولێر, کەرکوك, دیالە, لەسەر حیسابی کەمبونەوەی نەتەوەکانی تر بووە, لە کوردو تورکمان‌و ئاسوری‌و جوو, بەکورتی زیاد بوونی ڕێژەی عەرەب بەم جۆرە بووە:

1- کۆچ کردنی ژمارەی تازەی عەرەب بۆ کوردستان لەخوارو ناوەڕاست‌و سەردەمێکیش لەعەرەبستان (پاکتاوکردنی ڕەگەزی), کە ئەمە بەپرۆسەی پاکتاوکردنی ڕەگەزی دەناسرێت.

2- کۆچ پێکردنی بەزۆر, بەکوردو تورکمان‌و ئاشوری‌و جوو, ئەمیش کەم بوونەوەی ڕێژەیەکی ئەو نەتەوانە دەگەیەنێ کە ئەمیش بەپرۆسەی ڕاگواستن لەموسڵ‌و هەولێرو کەرکوك‌و دیالە لەقەڵەم دەدرێ.

3- کەم بوونەوەی کوردو تورکمان‌و ئاسوری‌و جوو, بەجۆرێکی تریش بووە, ئەویش ئەوەیە, ڕێژەیەکی ئەو نەتەوانە بەناوی عەرەب تۆمار کراون, دوای گۆڕینی ناسنامەی نەتەوەییان, ئەم حاڵەتە لەگەڵ هەموو نەتەوەکان کراوە بۆ نموونە: بەشێکی زۆری کوردی بەئاین یەزیدی بەناوی عەرەبەوە تۆمار کراوە, هەروەها تۆمار کردنی عەشیرەتەکانی ساڵەیی, بەرزنجی,... بە عەرەب. بەهەمان شێوەیە لەگەڵ ئاسوری‌و تورکمان. ئەم جۆرەش هەر بە (پاکتاوکردنی ڕەگەزی) یان پاکتاوی ڕەگەزی لە قەڵەم دەدرێ.

قۆناغی پاکتاوکردنی ڕەگەزی پاش ساڵی 1957

قۆناغی پاکتاوکردنی ڕەگەزی‌و ڕاگواستن دوای ساڵی 1957, تا ئەمڕۆ جۆرو شێوەی جێبەجێکردنی گۆڕا. شێوازی پاکتاوکردنی ڕەگەزی پانتاییەکی گەورەترو فراوانتری بەخۆوە گرت. نیازو نییەتی داگیرکەر ئەوە بوو, باری نەتەوەیی‌و نیشتمانی لەکوردستان هەمووی بگۆڕێ... بۆیە قوربانیانی ئەم قۆناغە یەکجار زۆر بووو هەتا ئەمڕۆش درێژەی هەیە.. لەبەر کەمی بوارەکە, زۆر بەکورتی خاڵە گرنگەکانی پێشچاو دەخەین:

1- دەسەڵاتدارانی عـێراق, بـەنیازبوون کوردسـتانی عـێراق قـووت بـدەن, چـونکە جگـە لەکەنـەکردنیان لەناوچـەکانی قـوڵایی (مـوسڵ, کەرکوك, هـەولێر, دیـالی)و بەبـەردەوامی, بەگـەرمی خـەریکی ئـەوە بـوون سـنوری کوردسـتان لەرۆژهـەڵاتو بـاکورەوە بەعەشایەری عەرەب بتەنن, لەسنوری رۆژهەڵاتەوە هەموو ناوچەکانی خانەقینیان داگیرکرد هەتا گەیشتنە ناوچەی بـەمۆو زمنـاکۆ.. لەسنوری باکوریشەوە نزیکی شارۆچکەی زاخۆ بوونو لەناوچەی ئەتروش گەیشتنە شارۆچـکەی ئـەتروش.... کـەنزیکترین خـاڵی سـەر سنورە.

2- دەسەڵاتداران لەعێراق, لەم قۆناغە زۆر بەتوندوتیژی کەوتنە جێبەجێکردنی ئەم پرۆسەیە, بەشێوەیەك کەسەدان هەزار کـورد تێیدا فەوتان لەگرتنو کوشتنو پرۆسەی عەمـەلیاتی ئەنفال (ئـەنفالی بـارزانیو فەیلییـەکان) ئـەنفالی سـاڵی 1988. وێرانکردنـی (4500) چوار هەزارو پێنج سەد گوند, بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەدژی کورد.

3- لەماوەی چل ساڵی رابردوو, بەپێی مـەزەندەی دەزگاکانی حکومـەتی هەرێمو مـەزەندەی رێکخـراوە ئینسـانیەکان کەدەمێکـە لەناوچەکەدان, زیاتر لە(700000) حەوت سەد هەزار کەسی کورد لەناوچـەکانی موسـڵو کـەرکوكو هـەولێرو دیالـە, لەجێگـەی باب‌وباپیرانیان دەرکرانو سەروەتو سامـانیان داگیرکراوە, ئەمـە جگە لەدەیان هەزار تورکمانو ئاشوری بەهەمان شێوە لـەو ناوچـانە دەرکراون.

4- بەهۆی سیاسەتی رەگەزپەرستانەی دەسەڵاتدارانی عیراق, دەیان هەزار کـوردو تورکمـانو ئاسـوری لەکوردسـتانی عیراقیـان جێهێشتووەو پەراگەندی وڵاتانی دنیا بوون..

رێژەی دانیشتوانی کورد لەهەموو عیراقدا

کەمبوونی رێژەی دانیشتوانی کورد لەهەموو شارو شارۆچکەو گوندەکانی کوردستانو عیراق, بێگومان دەبێتە هۆی کەمبوونی رێژەی دانیشتوانی کورد لەهەموو عیراق. خشتەی رێژەی سەدی دانیشتوانی کورد لەگشت عیراق, لـەنێوان (1947-1997) ئـەو راستیەی سەرەوە زیاتر روون دەکاتەوە.

خشتەی گشتی دانیشتوانی کورد

بەبەراورد لەگەڵ سەرجەم دانیشتوانی عیراق لەنێوان 1947-1997

ساڵ	رێژەی دانیشتوانی کورد لەهەموو عیراق
1947	%30.4
1957	%23.4
1970	%22.9
1977	%22.4
1987	%22.2
1997	%19.6

لەخشتەی سەرەوەدا, داشکانێکی بەرچاو بەدیدەکرێت لەرێژەی دانیشتوانی کورد لەعیراق. رێژەی کورد لەگشت عیراق, لەساڵی 1947, (30.34%) دانیشتوانی گشت عیراق بـووە, ئـەنجامی سیاسـەتی پاکتـاوی رەگـەزی بەرێگـەی خـۆش (اغـراء)و نـاخۆش (اکراه, ارهاب) زۆر داشکاوەو لەساڵی 1997 بۆتە 19.6% دانیشتوانی گشت عیراق.

حکومـەتە رەگەزپەرستەکانی عیراق, لـەماوەی (50) سـاڵدا, توانیویانـە رێـژەی (10.4%) لەگشـتی دانیشـتوانی کـورد کـەم بکەنەوەو دایشکێننو بخرێتە سەر گشتی رێژەی دانیشتوانی عەرەب لەعیراق. ئەمە جگە لەداشکاندنی رێـژەی کەمینـەکانیتری وەك تورکمانو ئاسوریو کلدانو ئەرمەنی.

ڕێژەی زیادبوونی ساڵانەی کورد

ئەو ڕاستیانەی پێشتر باسیان لێوەکرا, سەبارەت بەکەمبوونی ڕێژەی کورد لەگشت عیراقدا, ئەوە دەگەیەنن, کەڕێژەیزیادبوونی ساڵانەی کورد لەگشت عیراق, ناسروشتیيە.

خشتەی ڕێژەی زیادبوونی ساڵانە لەعیراقو لەکوردستان ئەو ڕاستیە ڕوونتردەکاتەوە

ماوە (ساڵ)	ڕێژەیزیادبوونی ساڵانە لەعیراق(٪)	ڕێژەی زیادبوونی ساڵانەی کورد لەکوردستانو عیراق
1957-1947	٪3.1	1.7
1970-1957	٪3.5	3.3
1977-1970	٪4.3	3.9
1987-1977	٪3.6	2.9
1997-1987	٪5.5	5.5
1997-1947	٪9.4	6.4

خشتەی سەرەوە ئەم چەند ڕاستیە دەگەیەنێ:

یەکەم: ڕێژەی زیادبوونی ساڵانە لەعیراقدا, تا ڕادەیەك لەگەشەکردنو زیادبووندا بووە.

دووەم: ڕێژەی زیادبوونی ساڵانە, لەکوردستانو لەناو کورددا, شتێك لەبەرزیو نزمی تێدایە, تا ڕادەیەك ناسروشتی دیارە.

ئەگەر ڕێژەی زیادبوونی ساڵانەی دانیشتوانی عیراق, لەگەڵ زیادبوونی ساڵانەی دانیشتوانی کوردستان بەراورد بکەین, تەنیا ئەوە دەگەیەنێ کەزیادبوونی ساڵانە لەگشت عیراقدا, لەسەر حیسابی کەمبوونی ڕێژەی کوردو کەمینەکانیترە.

ڕێژەی دانیشتوانی کورد لەهەموو عیراقو بە پێی پارێزگاکانی کوردستان لەنێوان ساڵەکانی 1947-1977

دیارە ڕێژەی کورد لەهەموو عیراقداو بەپێی پارێزگاکانی کوردستان، گۆڕانی زۆری بەسەردا هاتووەو لەکەمبوونەوەیەکی بەردەوامدا بووە لەماوەی ئەو (30) ساڵەدا.

خشتەی دانیشتوانی کورد لەهەموو عیراق

بە پێی پارێزگاکان لەنێوان (1947-1977)

ڕێژەی سەدی بەنسبەت هەموو دانیشتوان

پارێزگا	1947	1957	1977	ڕێژەی گۆڕانی ساڵانە ٪
دهۆك		2.00	1.6	- 0.02
موسڵ	4.4	2.4	1.2	- 0.06
هەولێر	4.5	3.3	2.0	- 0.08
سلێمانی	4.6	4.8	5.4	+ 0.03
کەرکوك	3.2	3.0	1.54	- 0.09
دیالە	1.5	1.0	0.51	- 0.03
پارێزگاکانی	0.5	0.3	1.7	+ 0.04

تر				
کۆی گشتی	18.7	16.7	13.95	17،0-

ئەم خشتەیەش ئەوە دەگەیەنێ کەرێژەیدانیشتوانی شارەکانی کوردستان (موسڵ, هەولێر, کەرکوك, دیالە),گۆڕانێکی زۆری بەسەرداهاتووە بەنسبەتی گشتی عیراقەوە... هەڵبەتە ئەم ئاڵوگۆڕەش لەوەوە هاتووە. کەدانیشتوانی کورد لەگۆڕاندا بووە. کورد لەساڵی 1947 لەلیوای موسڵ رێژەی 4.4٪ بووە لەگشت عیراق. بەڵام لەساڵی 1977 رێژەی کورد بووە بە(1.2٪) رێژەی گشتی عیراق... بەمشێوەیە رێژەی سەدی ساڵانە گۆڕانی زۆری بەسەردا هاتووە, بەجۆرێك, لەدهۆك, موسڵ, هەولێر, کەرکوك, دیالە, گەیشتووەتە خوار سفرەوە.

دووەم: لەرووی سیاسیەوە

داگیرکەران دوورو نزیك هەمیشە نیازو نیەتپیسو گلاو بوونە لەگەڵ میللەت, بەبەدیهێنانی ئامانجە سیاسیو ئابوریو نەتەوەییو مەزهەبی...., بۆیە ئەم حاڵەتە لەبیروبۆچونی فیکریو سیاسیشیان رەنگیداوەتەوە. ئەوەتا حزبی بەعس, بەڕاشکاوی لەکۆنگرەی خۆی کورد بەمیوان دەزانێ لەسەر خاکی نیشتمانی عەرەبو ئەم راوبۆچوونە چووە ناو بەرنامەی سیاسییەوە, تارادەیەکیش کاری تێدا کراوەو بەشێکیشی جێبەجێکراوە.

فەرموون ئەمە بڕیاری سەرۆکی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشە. (سەرۆك کۆماری عیراق), تایبەت بەجێبەجێکردنی سیاسەتی پاکتاوی رەگەزی لەکوردستان:

رقم القرار 529

تأريخ القرار 23 محرم 1410 ه

1989/8/24

استناداً الى احكام الفقرة (1) من المادة الثانية والأربعين من الدستور قرر مجلس قيادة الثورة مايلى:

1- يحق للعراقى من مسكنة منطقة الحكم الذاتى بتملك قطعة ارض سكنية فى مدينة بغداد والمحافظات الآخرى عدا محافظات (نينوى, التأميم, ديالى) بالأضافة الى ما يملكه من سكنى فى مسقط رأسه.

2- ينشر هذا القرار فى الجريدة الرسمية ولايعمل بأى نص يتعارض احكامه.

صدام حسين

رئيس مجلس قيادة الثورة

<u>ئەمەش تەعدیلی بڕیارەکەیە</u>

مجلس قيادة الثورة

رقم القرار:190

تأريخ القرار: 16/محرم/1413

1992/7/16م

<u>قـــــرار</u>

استناداً الى احكام الفقرة (1) من المادة الثانية والأربعين من الدستور :

قرر مجلس قيادة الثورة مايأتى :-

تلغى الفقرة (ثانيا) من قرار مجلس قيادة الثورة ذى الرقم (529) خمسمئة وتسعة وعشرين المؤرخ فى 1989/8/24 الرابع والعشرين من شهر أب عام الف وتسعمئة وتسع وثمانين, يحل محلها مايأتى :-

ثانيا: يحق للعراقى سكنة منطقة الحكم الذاتى تملك قطعة ارض سكنية فى محافظات القطر الأخرى (عدا محافظات نينوى ءالتأميم ءديالى) وفق الشروط المقررة لسكنة تلك المحافظات من العراقيين ويشمل بقرض المصرف العقارى وفق الأصول.

يتولى الوزراء المختصون والجهات ذات العلاقة تنفيذ هذا القرار.

صدام حسين

رئيس مجلس قيادة الثورة

بەڵگەی خوارەوەش ئەوە دەسەلمێنێ کەحکومەتی عیراق, گەورەترین کەس‌و دەزگای حزبی‌و حکومی خۆی, بۆ جێبەجێکردنی ئەم سیاسەتە دیاریکردووە.

بسم الله الرحمن الرحيم

سري وشخصي

محافظة التأميم

شعبة المعلومات السكانية

العدد/ 589

التأريخ/ 12/ ربيع الثاني / 1418
1997/8/16

الى / مديرية التسجيل العقاري / التأميم

الموضوع/ تسجيل دور

استنادا لما جاء بكتاب لجنة الشمال - السكرتارية سري وشخصي- المرقم- 1319 في 1997/8/13 حصلت موافقة السيد نائب رئيس الجمهورية - رئيس لجنة الشمال-على تسجيل الدور المبينة أرقامها واسماء أصحابها المرحلين في القائمة المرفقة طيا ومؤشرا إزاء اسم كل مرحل اسم الشخص المستفيد وشمول تلك العقارات بنص القرار 42 لسنة 1986 لاتخاذ ما يلزم وأعلامنا إجراءاتكم بالسرعة.

المرفقات/ قائمة بالأسماء

الفريق الأول الركن

أياد فتيح الراوي

محافظ التأميم

1997/8

نسخة منه الى /

-لجنة الشمال - السكرتارية / كتابكم أعلاه... للتفضل بالاطلاع مع التقدير

-وزارة الداخلية / الداخلية العامة / م. س / كتابكم في 1997/6/24 للتفضل بالاطلاع مع التقدير

-قيادة فرع التأميم للحزب القائد/ للعلم وطيا قائمة بالأسماء مع التقدير

-مديرية الأمن التأميم/ للعلم وطيا قائمة بالاسماء رجاء

- مديرية الإسكان / كتابنا 376 في 15 /1997/5 لإلزام المستفيدين موضوعي البحث بالسكن في تلك الدور تنفيذا للتوجيهات ومتابعة ذلك وأعلامنا

- مديرية خزينة المحافظة

- مديرية المصرف العقاري / التأميم

- لجنة التقدير المركزية الاولى

- سكرتير لجنة تنظيم سكن المستفيدين

- سكرتير لجنة بيع دور المرحلين

- قسم حسابات المحافظة/كتابنا 477 في 1997/6/19 لاتخاذ ما يلزم حول صرف قيام الدور موضوعة البحث الى أصحابها وأعلامنا إجراءاتكم.

ت	اسم المرحل	رقم الدار	اسم المستفيد المختصة له الدار
.1	إبراهيم رحمن رضا	134/114 دبس	عبدالكريم فرح عكس
.2	عبدالله صالح رسول	412/114	سنيه جميل عبيد
.3	كاكه شين محمد حسيب	161/2	حسين على حسن
.4	محمد عزيز صالح	141/2	رزاق حسين فيصل
.5	كريم مصطفى كريم	120/2	عباس فاضل عباس
.6	عبدالرحمن سلام محمد	13/20	جاسم محمد حسن
.7	نعمة كريم عبدالله		سعاد صالح ابراهيم
.8	مشير محمد ابراهيم	82/2	سري عبدالسلام عارف صالح
.9	احمد حسين خضر	24/114 دبس	قاسم ابراهيم حسن
.10	محمود محمد قادر	29/114 دبس	حلوة احمد صالح
.11	محمود عبدالله رجب	995	سلام خلف زبون
.12	عبد الجبار كريم قرني	416	ريسان حمدان شاوى
.13	نجم الدين احمد عزيز	50/6/26	حسين عبد فلاني
.14	محى الدين على محمد	67/227/114	على شرقي خلف
.15	على محمد عمر	50/241/14	يوسف عبدالحميد علي
.16	رحمن كاكل على	50/221/14	مهدي عبدالساد مكرم
.17	محمد محىالدين فتاح	53/127/4	فروز مصطفى محمد
.18	عثمان سليمان محمد	53/10/1	عماد محمد حمد حسن
.19	احمد حسن حسين		كريم حسن اسعد
.20	محمد احمد حسن	50/27/39	حويز محمد رسن
.21	محمد صالح قادر	52/7/7	كامل عبدالحسين حمادى
.22	عثمان امين عبدالرحمن	53/27/1	فليح محمد حسن
.23	نورالـــــدين عبـــــدالله مصطفى	4/100331	حبيب لوقا حنا
.24	حسين قادر محمد	50/31	حكيم رؤوف جاسم
.25	كمال على عبدالله	52/473	عبدالصاحب جبار مظلوم
.26	مجيد حميد احمد	50/289	فاضل قحطان نايف
.27	نورى محمد محمود	50/2869	خليل ابراهيم حسين
.28	امين احمد رضا	48 بولاق	محمد حسون معين
.29	شرف الدين مصطفى محمد	7/840/52	عماد كريم عبد الساده

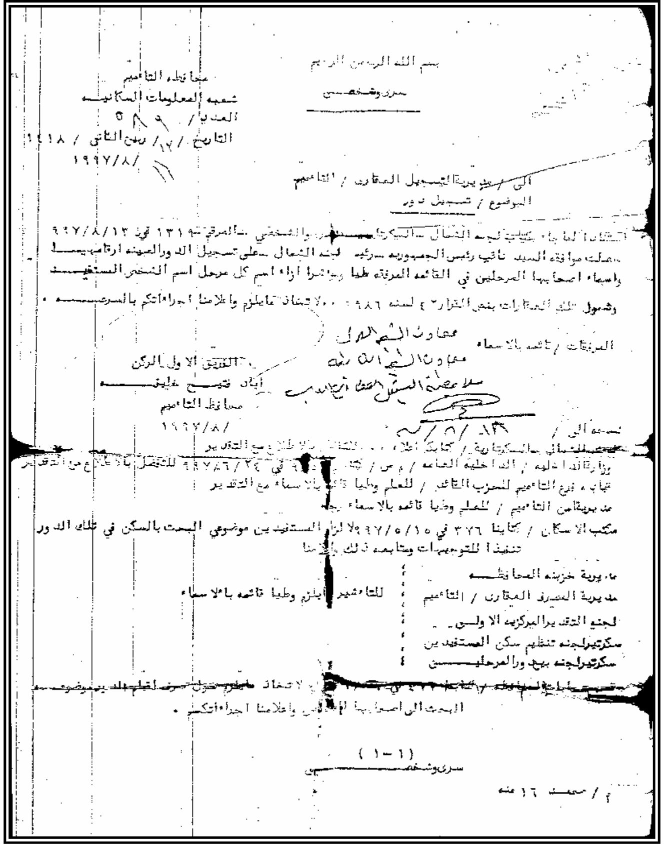

بسم الله الرحمن الرحيم

سري وشخصي

محافظة التاميم
شعبة المعلومات المكانية
العدد/ ٩ ٨ ٥
التاريخ / ١٧/ ربيع الثاني / ١٤١٨
١٩٩٧/٨/

الى / مديرية التسجيل العقاري / التاميم
الموضوع / تسجيل دور

[illegible] لجنة الشمال [illegible] المرقم ١٣١٩ في ١٣/٨/١٩٩٧
[illegible] موافقة السيد نائب رئيس الجمهورية رئيس لجنة الشمال على تسجيل الدور والعينة ارقامها
واسماء اصحابها المرحلين في القائمة المرفقة طيا ويؤشر ازاء اسم كل مرحل اسم الشخص المستفيد
وشمول تلك العقارات بنص القرار ٤ لسنة ١٩٨٦ ... للاتخاذ ما يلزم واعلامنا اجراءاتكم بالسرعة .

المرفقات / قائمة بالاسماء

الفريق الاول الركن
اياد فتيح علي
محافظ التاميم
١٩٩٧/٨/

نسخة الى /
[illegible] / كتابكم [illegible] للاطلاع مع التقدير
وزارة الداخلية / الداخلية العامة / م س / [illegible] في ٢٦ / ٩٧/٨/٦ للتفضل بالاطلاع مع التقدير
قيادة فرع التاميم للحزب القائد / للعلم وطيا قائمة بالاسماء مع التقدير
مديرية امن التاميم / للعلم وطيا قائمة بالاسماء [illegible]
مكتب الاسكان / كتابنا ٣٢٦ في ١٥/٥/١٩٩٧ لالزام المستفيدين موضوع البحث بالسكن في تلك الدور
تنفيذا للتوجيهات ومتابعة ذلك [illegible]

مديرية خزينة المحافظة
مديرية التسجيل العقاري / التاميم
لجنة التدقيق المركزية الاولى
سكرتير لجنة تنظيم سكن المستفيدين
سكرتير لجنة بيع دور المرحلين
للتاشير [illegible] ما يلزم وطيا قائمة بالاسماء

[illegible] للاتخاذ ما يلزم [illegible] موضوع
البحث الى اصحابها [illegible] واعلامنا اجراءاتكم .

(١ - ١)
سري وشخصي

ئەمەو سەدان بەڵگەی لەمجۆرە هەیە, کەدەرفەتەکە ئەوە نییە لەم گۆشە کەمەو لەچوارچێوەی ئەم باسەدا دابەزێ.

ئەگەر سەرنجی نەخشەی دنیا بدەین‌و بگەڕێینەوە بۆ مێژووی کۆنی ئادەمیزاد, دەبینین هەڵکشان‌و داکشانی زۆری گەلان‌و میللەتانی تێدا بووە, بەهۆی کارەساتی سروشتی (بومەلەرزە, لافاو, بڵاوبونەوەی نەخۆشی, قات‌وقڕی بەهۆی بێبارانی..)و, بەهۆی شەڕو ململانێ لەپێناوی پاکتاوکردن‌و دەسەڵات‌و خۆسەپاندن, ئەنجام ماڵ وێرانی زۆری لێکەوتۆتەوە لەسەرو ماڵ‌و ژیان, کە لەژماردن‌و مەزەندەکردن نایەت, شەڕو ململانێ بۆ داگیرکردن‌و تالانکردن‌و لەناوبردنی میللەتان, تۆوی ناکۆکی‌و شەڕو ململانێی جێهێشتووە, وانەو پەندەکانی ئەم شەڕو ململانێیە, دەست بەدەست, نەوە دوای نەوە دەگوازرێتەوە... بۆیە کەم کێشەی شەڕو شۆڕ هەیە لەمێژووی ئادەمیزاددا بنبڕ کرا بێ‌و کۆتایی پێهاتبێ‌و شوێنەواری نەمابێ.. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ, کەشەڕو ململانێ‌و

کوشتن‌و لەناودان‌و بێ‌سەرو شوێنکردن, شوێنەواری دەبێ لەسەر دەروونی ئادەمیزاد... ئەم شوێنەوارەش لەدەروونی, وەك فاکتەری بۆماوەیی (العامل الوراثي) لەنەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر دەگوازرێتەوەو کاریگەری خۆی دەبێ...

نمونەش یەکجار زۆرن لەمێژووی کۆن‌و نوێدا, شەڕی نێوان ڕۆژهەڵات‌و ڕۆژئاوا, لەماوەی پێش زایین, شەڕی نێوان ڕەشپێست‌وسپی پێستەکان‌و شەڕی نێوان ڕژێمی سەرمایەداری‌و سوشیالیستی...! کەئەمانە بەگشتی شەڕ بوون لەدژی مرۆڤ‌و لەزۆر ناوچەی دنیا شەڕ بووە لەپێناوی پاکتاوکردنی ئەم نەتەوەو ئەو نەتەوەیە! فاکتەرە بەهێزەکانی ئەم شەڕو ململانێیە چی بوون؟

1- سیاسەتی داگیرکردن‌و دەسەڵاتی ڕژێمی دکتاتۆری بیری سیاسەتی داگیرکردنی وڵاتان‌و لەناودانی میللەتان‌و بەتاڵانبردنی سەروەت‌و سامانیان‌و چەوساندنەوەی مرۆڤ دەمێکە هەیە، مێژووی مرۆڤایەتی پڕە لەلاپەڕەی ڕەش لەم ڕووەوە. قوربانی ئەم عەقڵییەتە لەسەروماڵ‌و ژیان, زۆر گەورەیە, لەژمارەکردن نایەت... میللەتی کوردیش بەهەزاران ساڵە دووچاری سیاسەتی داگیرکردن‌و لەناوبردن‌و تاڵان‌و زوڵم‌و ستەم هاتووە.. باجی ئەم داگیرکردنە, ئەوەیە, میللەتی کوردو وڵاتەکەی دابەشکرا بەسەر چەندین وڵاتدا, سەروەت‌و سامانەکەی بەتاڵان چوو, خۆشی لەهەموو مافە مرۆییەکانی بێبەش کرا, بەمافی زمان‌و قسەکردنیش. کورد لەهەموو کوردستاندا دووچاری شەڕی مان‌و نەمان هات کە گەورەترین‌و قورسترین‌و تازەترین چەك لەدژی کورد بەکار هات, بەچەکی کیمیاوی‌و بایۆلۆجیشەوە, کەبەپێی یاسای نێو دەوڵەتی قەدەغە کراوە, لەنزیکترین مێژوو, بەسەدان هەزاریان لێ بێ‌سەرو شوێنکردن‌و بەدڕندەترین شێوە لەناویانبردن تا ئەمڕۆش, ئەم سیاسەتە لەئارادایە لەدژی کورد, بەڵام ئاڵوگۆڕەکانی دە ساڵی ڕابردوو, لەدنیادا, لەهەڵتەکاندن‌و هەڵوەشانەوەو هەرەسهێنان‌و ڕووخانی, دەیان ڕژێمی دکتاتۆری لەدنیاداو, سەرکەوتنی بیری سیاسی تازە لەدیموکراسی‌و مافی مرۆڤ‌و مافی چارەی خۆنوسین, ئومێد بەخشە بۆ مەسەلەی کورد, لەکوردستاندا.

2- فاکتەری گرنگی‌تر ئەوەیە, ڕژێمە دکتاتۆرەکان چی سەروەت‌و سامانیان هەیە بۆ داگیرکردن‌و شەڕو کوشتن‌و لەناودان‌و پاکتاوکردن‌و سەرکوتکردن بەکاری دێنن... ئەم فاکتەرەش وەك خۆی نەماوە لەدەستی داگیرکەر, ئابوری حکومەتی عیراق زۆر کزبووە, بەهۆی شەڕی دەیان ساڵەی لەگەڵ کوردو هەشت ساڵ شەڕی ئێران‌و شەڕی کەنداو... عیراق ڕاستە وڵاتێکی دەوڵەمەندە لەڕووی کانزایی‌و کشتوکاڵی‌و بازرگانییەوە, بەڵام ئەو شەڕانەی باسکران, ئابوری عیراقییان لەبن هێنا, ئەنجام ئەمڕۆ عیراق قەرزو قۆڵەی زۆری وڵاتانی وەك ڕوسیاو فەرەنساو هی تری لەسەرە, کە بەسەدان ملیار دۆلار مەند دەکرێت.

3- فاکتەری جەماوەری‌و ڕای گشتی ڕژێمە دکتاتۆرەکان بۆ پشتگیری بڕیاری سیاسی خۆیان, بەردەوام هەوڵیانداوە پشتگیری جەماوەریشی بۆ ئامادە بکەن بۆ ترساندن‌و تۆقاندن بەئاگرو ئاسن, حکومەتی عیراق هەمیشە دروشمی بریقەداری هەڵگرتووە بۆ چەواشەکردنی ڕای عەرەبی‌و عیراقی, بۆ ئەم مەبەستەش دەزگاکانی سیخوڕی (ئەمن, ئیستخبارات, مخابرات , دەزگاکانی حزبی)و دەزگاکانی ڕاگەیاندن لەخزمەتی جێبەجێکردنی ئەو سیاسەتە بوون.... لەبەرامبەر ئەمەش ڕژێمی عیراق نەیهێشتووە بەرامبەرەکەی (معارض) دەنگ‌و ڕەنگی بەهیچ جێگەیەکی ئەم دنیایە بگات, لەناوەوە هەرچی بۆ کراوە کردوویەتی بۆ پاکتاوکردنی کوردو سوتماك کردنی کوردستان. ڕژێمە دیکتاتۆریەکانی دنیاش وەك سۆڤیەت. ڕژێمە دیکتاتۆرەکانی ئەوروپای ڕۆژهەڵات‌و تەنانەت زۆربەی وڵاتانی ڕۆژئاواش. کۆمەك‌و پشتگیری سیاسی‌و ئابوری حکومەتی عیراقیان کردووە. لەپێناوی ئامانج‌و بەرژەوەندییە هاوبەشەکانیان

ئەم فاكتەرەش زۆربەی نەماوە وەكو ئەوەی كەهەبوو، هەندێكی بێدەنگ بووە، هەندێكی كزبووەو بەشێكی چاكی هەڵوێستی پێچەوانە بۆتەوە.

4- فاكتەری راگەیاندن :(گرنگیو رۆڵی دەزگاكانی راگەیاندن بۆ پشتگیری لەدیكتاتۆریەت).

حكومەتی عیراق گرنگی زۆری دابوو بەرۆڵی راگەیاندن لەئاستی ناوخۆی عیراقو عەرەبو دنیا... گرنگیدان بەراگەیاندن, گەیشتە ئەوەی, لەسەردەمی شەڕی ئێرانو شەڕی جولانەوەی كورد, دەزگاكانی راگەیاندن لەعیراق, وەك فەیلەقێك ناوی ببرێو تەقدیر بكرێت.

ئامانجی راگەیاندن بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی حكومەتی عیراق بوو لەلایەكو, لەلایەكی ترەوە كۆمەڵی نێودەوڵەتیو جیهانی عەرەبی ئیسلامی پێ چەواشە بكات, بەڵام هەڵكردنی باهۆزی دیموكراسیو مافی مرۆڤو, بوژاندنەوە هەستی نەتەوایەتیو مافی چارەی خۆنووسین, هەموو ئەو تەمومژەی رەواندەوە, كەبەدەیان ساڵ رژێمی دكتاتۆری دروستی كردبوو... راستیەكان بۆ گەلانی دنیا ئاشكرا بوون كەمیللەتی كورد چی بەسەرهاتووە لەسایەی رژێمی دەسەڵاتدار لەعیراق. تەنانەت بارەكە بەشێوەیەك وەرچەرخایەوەو هەڵگەڕایەوە, بەهۆی رۆڵی گرنگی میدیاكان رژێمە دكتاتۆرەكانی دونیا ریسواو نابووت, سوكو چروك بوون.. لەكوردستانی عیراقیش, بەهۆی رۆڵی راگەیاندنو لەرێگەی راگەیاندنی كۆماری ئیسلامی ئێرانەوە, راستیەكانی شەڕی نێوان عیراقو جولانەوەی كوردو عیراقو ئێران بۆ دونیا ئاشكرا بوو, كەرژێمی عیراق چەكی كیمیاوی بایۆلۆژی لەدژی میللەتی كورد بەكارهێناوە, لەچەندین شوێنی وەك هەڵەبجە, گۆپتەپە, عەسكەر, دۆڵی جافەتی, شاناخسێ, قەرەداغ, شێخ وەسانان, بادینان,.... ئەگەرچی هیچ كاردانەوەیەكی وا نەبوو لەو سەردەمەدا, بەهۆی بوونی دوو جەمسەری (ئەمریكا, سۆڤیەت) لەمەش چاكتر بۆ میللەتی كورد ئەوەبوو لەراپەرینی ساڵی 1991, چۆن میدیاكان رۆڵی خۆیان گێڕا, بۆ ئاشكراكردنو نیشاندانی كارەساتی كۆچی ملیۆنی كورد بۆ مەرزەكانی ئێرانو توركیا... ئەمە كاتێك بوو, تازە شەڕی كەنداو كۆتایی هاتبوو بەسەركەوتوویی لەدژی حكومەتی عیراق جەمسەری رۆژهەڵاتیش لەگەرمەی لێكترازانو هەڵوەشاندنەوە بوو. گرنگی میدیا ئەوە بوو, هەم راستی رژێمی عیراقی بەدنیا ناساندو هاوسۆزێك دروست بوو لەنێوان میللەتانی دنیاو كورد, كەدواتر ئەو هاوسۆزییە بوو بەبڕیارێكی نێودەوڵەتی بۆ پاراستنی میللەتی كورد لەهێرشو پەلاماری حكومەتی عیراق. بەوشێوەیە گرنگی رۆڵی تەكنەلۆجیای پەیوەندیو راگەیاندن گۆڕا, بۆبەرژەوەندی میللەتی كورد.

5- رێكخراوی پیشەییو بەناو دیموكراسیو جەماوەریو رێكخراوە مرۆڤدۆستەكان, لەئاستی ناوەوەو دەرەوەی عیراق, هەمووی بەگشتی سەرچاوەی پڕوپاگەندە بوون بۆ حكومەتی عیراق بەتایبەتی رێكخراوەكانی ناوخۆی عیراقو جیهانی عەرەبیو ئیسلامی- بەجامعەی عەرەبیو كۆنگرەی ئیسلامیشەوە, بەڵام كاتێ بارەكە وەرچەرخاو, راستی حكومەتی عیراق بۆ هەموان ئاشكرا بوو, ژمارەیەكی چاك لەرێكخراوە مرۆڤدۆستەكانی دونیا بەتایبەتی ئەوانەی پەیوەندیان بەمافی مرۆڤو كاری خزمەتگوزاریەوە هەیە, رۆڵی بەرچاویان هەبوو, لەلابردنی پەردە لەرووی حكومەتی عیراقو ئاشكراكردنی ئەو زوڵمو ستەمەی بەسەر میللەتی كوردا هاتووە. ئەم وەرەقەیە كە تا دوێنێ بەشێكی لەژێر كاریگەری حكومەتی عیراق بوو, ئەمڕۆ گەر لەگەڵ میللەتی كورد هاوسۆز نەبێ, لەدژی نییە.

6- گرنگی رۆڵی پێكهاتەی نەتەوەییو ئاینیو مەزهەبیو باری دیموگرافی دانیشتوان لەجێبەجێكردنی سیاسەتی پاكتاوی رەگەزی لەكوردستان.

عـــيراق ولاتێكـــی فـــرە نەتەوەییـــە، هـــەروەها فـــرە ئـــاینیو مەزهەبیشـــە... پێكهـــاتووە، لەنەتـــەوەكانی عـــەرەب، بەرێـــژەی(70٪) و كـــورد زیـــاتر لـــە20٪ ی دانیشـــتوانو توركمـــان بـــەزیاتر لـــە2٪ی دانیشـــتوانو كەمینـــە (ئاســـوری، كلـــدانیو ئەرمـــەنی...) بـــەئاین مەســـیحی زیـــاتر لـــە3٪ی دانیشـــتوان - لـــەڕووی ئاینییـــەوە. زیـــاتر 95٪ دانیشـــتوانی عـــیراق موســـوڵمانن، بەشـــەكەی تـــریش مەســـیحیو یەزیدییـــە. لـــەرووی مەزهەبیشـــەوە زۆربـــەی موســـوڵمانانی عـــیراق شـــیعە مەزهـــەبن، كەرێـــژەیان بـــەپێی مەزەنـــدە زیـــاترە لـــە50٪ ی دانیشـــتوانی گشـــتی عـــیراق، كـــەباس لەشـــیعە دەكرێـــت لـــەعیراق، شـــیعەی عـــەرەبو كـــوردو توركمـــان دەگرێتـــەوە، هەریەكەیان بەپێی رێژەی خۆی.

رێـــژەی عـــەرەب لەعیراقـــدا (70٪) تێناپـــەڕێت، زیـــاتر لـــە50٪ شـــیعەیە، رێـــژەی عـــەرەبی ســـونە بەمەزەنـــدە 18٪ی دانیشتوانی گشتی عیراقە.

لەســـەردەمی كـــۆنو ئەمڕۆشـــدا وەك ئاشـــكرایە بـــۆ هـــەمووان، زۆربـــەی ئەوانـــەی بەشـــداریان لەجێبـــەجێكردنی سیاســـەتی پاكتـــاوی رەگـــەزی كـــردووەو وەك ئامێرێـــك بەدەســـتی دەســـەڵاتدارانەوە بـــوون، زیـــاتر عـــەرەبی ســـونە بـــووە، بـــۆ دڵنیـــایی زیـــاتر ســـەرنجی دانیشـــتوانی عـــەرەبی ناوچـــەی موســـڵو هـــەولێرو كـــەركوك بەگشـــتیو بەشـــێكی ســـنوری دیالـــە بـــدەن، كەعـــەرەبی ســـونەیە.. دیـــارە ئـــاینو مەزهـــەب رێگربـــوون، یـــان بەكـــەمی لەگـــەڵ ئـــەوە نـــەبوون، كەدەســـەڵاتێك یـــان نەتەوەیـــەك، خـــاكو نیشـــتمانی نەتەوەیـــەكیتر داگیربكـــاتو خەڵكەكـــەش لـــەناوببات، یـــان ئـــاوارەو دەربـــەدەری بكـــات.... لەمێژوویـــەكی نزیكـــدا زانـــای گـــەورەی شـــیعە، خوالێخۆشـــبوو ئیمـــام ســـەید موحســـین حـــەكیم، فـــەتوای دا تەنانـــەت شـــەڕی دژی جوڵانـــەوەی كوردیشـــی بەحـــەرام زانی.

حكومـــەتی عـــیراق، بـــەهاتنی بـــۆ ســـەر دەســـەڵات، نیـــازو نییـــەتی ئـــەوە بـــوو، كەئـــەو بەرنامەیـــە (پاكتـــاوكردنی رەگـــەزیی) بەعـــەرەبی شـــیعە جێبـــەجێبكات، بۆئـــەوەی هـــەم لەبەغـــداو خـــواروی عـــیراق رێـــژەیان كـــەم بكاتـــەوەو لاوازیـــان بكـــات، هـــەم شـــەڕی میللـــەتی كوردیـــان پێبكـــات، ئـــەنجام بەرنامەكـــەی وەك خـــۆی جێبەجێنـــەكرا.. چـــونكە هـــەر لـــەكۆتایی شەســـتەكانەوە، حكومـــەتی عـــیراق ژمارەیـــەكی زۆر لەشـــیعەكانی خـــوارووی عیراقـــی هێنـــا بـــۆ كوردســـتان، لەناوچـــەكانی هـــەولێرو كـــەركوك نیشـــتەجێی كـــردن، بـــەڵام ئـــەوەبوو بەشـــێكی ئـــەو خێزانانـــە گەڕانـــەوە بـــۆ ناوچـــەكانی خۆیـــان لـــەخوارووی عـــیراق . دواتـــر حكومـــەتی عیراقـــی ســـڵی لـــەوە كـــردەوە، كەشـــیعەو جوڵانـــەوەی كـــورد رێكـــەوتن بكـــەن لـــەدژی حكومـــەتی عـــیراق ... بۆیـــە دواجـــار كەوتـــە هێنـــانی عـــەرەبی ســـونە لەموســـڵو تكریـــتو روومـــادیو فەلوجـــەو شـــوێنەكانی تـــر. لەلایـــەكی تـــر كـــە لـــەرووی مـــەنتقی (منطـــق)و حیسابییەوە مەزەندەو بەراوردی دەكەین، ئەم راستیانەمان بۆ دەردەكەوێ:

یەكـــەم: دەســـەڵاتداری عـــەرەب لـــەعیراق بـــەو رێژەیـــەی كەهەیـــەتی ناتوانـــێ (1/4) ی دانیشـــتوانی هـــەموو عـــیراق، كـــەكوردە، لـــەناو بـــداتو پاكتـــاوی بكـــات جگـــە لەمـــەش هـــەر كـــورد ئامـــانج نییـــە بـــۆ پاكتـــاوكردن بـــەڵكو توركمـــانو ئاشـــوریو كلـــدانیو ئەرمـــەنیش هـــەر لەهـــەمان بەرنامـــەدان، بۆیـــە لـــەرووی مـــەنتیقی حیســـابییەوە نابێ ئەو پرۆژەیە سەربگرێ.

دووەم: بـــەو حاڵەتـــەی كەئـــەمڕۆ هەیـــە لـــەعیراق.... كەســـونە كەرەســـتەی بنچـــینەییەو هێـــزی ســـەرەكییە لەدەســـتی حكومـــەتی عـــیراق، ئایـــا دەكرێـــت لـــە(18٪) دانیشـــتوانی عـــیراق زیـــاتر لـــە(25٪) پاكتـــاو بكرێت؟!

ســـێیەم: راســـتیەكەی ئەوەیـــە، حكومـــەتی عـــیراق چـــەند ئامانجییـــەتی كـــورد پاكتـــاو بكـــات ئەوەنـــدەش ئامانجییەتی شیعە پاكتاو بكات وەك مەزهەب... بۆیە ئەمیان هەر زۆر نامەنتقییو (مەحاڵە)!

7- گرنگی هەستی بوونو هەستی نەتەوایەتیو نیشتمانی...

دیکتاتۆرەکان لەهەر جێگەیەکی ئەم زەمینە بووبن, مافی ئەوەیان نەداوە بەهیچ کەسو گروپو حزبو رێکخراو... کەهەست بەبوونی خۆی بکاتو, هەستی نەتەوایەتیو نیشتمانیو مرۆڤدۆستی هەبێو شانازیان پێبکات... ئەوانەی تەنیا بۆ خۆی بەرەوا زانیوە, گەر لایەکیتر ئەمەی بەمافی رەوای زانیبێ, خۆی توشی لەناودانو پاکتاوکردنە کردووە.

کوردستانو کورد, لەسایەی سیاسەتی رەگەزپەرستانەی حکومەتەکانی عیراق، لەماوەی (80) سالّی رابردوو, تووشی کارەساتو مالّوێرانی زۆر بووە, ولاّتی داگیر کراو سەروەتو سامانی دەستی بەسەردا گیرا, خۆشی تووشی گرتنو کوشتنو لەناودان بوو... هەتا کار گەیشتە ئەوەی ناسنامەی نەتەوەیی بگۆڕنو بەزۆرو بەبێ ئاگاداری خۆی بیکەن بەعەرەب, لەئامارکردنی سالّی 1977, (99.6%) کوردی یەزیدی ناوچەی موسلّیان بەعەرەب تۆمارکرد, هەموو مەسیحییەکانی (کلدان, ئاسوری, ئەرمەن) سنوری موسلّیان بەعەرەب تۆمارکرد, وەك نمونەیەك.

گۆڕینی ناسنامەی نەتەوەییو نیشتمانی, زەوتکردنی ئیرادەی مرۆڤە, هەولّدانە بۆ کۆنترۆلّکردنی هەستی مرۆڤ, کەئەنجامەکەی بێڕێزییە بەکەسایەتی مرۆڤ, بەلاّم دیکتاتۆرەکان لەمەیان بەسەهوودا چوون, چونکە رەنگە رژێمە دیکتاتۆرەکان بتوانن ولاّت داگیربکەن, بکوژن, ولاّت بەدەر بکەن, سەروەتو سامان تالاّن بکەن, ناوو ناسنامە بگۆڕن, بەلاّم قەت ناتوانن هەستی بوونو هەستی نەتەوەییو نیشتمانی بکوژنو کۆنترۆلّی بکەن لەمرۆڤ. هەستی مرۆڤ داگیر ناکرێتو کۆنترۆلّ ناکرێت. هەروەها هۆشو بیری مرۆڤیش داگیرکردن ئاسان نییە, بۆیە دوور نییە, ئەم فاکتەرە, کاردانەوەی توندی هەبێ لەدژی داگیرکەر.

8- نزیکترین تاقیکردنەوە: تاقیکردنەوەیەکی نزیکمان هەیە, ئەویش راپەرینی خەلّکی کوردستانە لەئازارو نیسانی سالّی 1991, عەرەبی تەعریب لەهیچ جێگەیەکی کوردستان خۆیان پێنەگیرا چ لەترساو, چ لەبەر ئەوەی ناوچەکەیان بەهی خۆیان نەدەزانی, بۆیە ئامادە نەبوون بەرگری لێبکەن لەبەر ئەوە لەبەشێکی ناوچەی خانەقینو کەرکوكو قەرە هەنجیرو ناوچەی دهۆكو زاخۆو ئەتروش خۆیان بۆ نەگیراو ناوچەکەیان جێهێشت.

بۆ ئەم بابەتە سوود

لەم سەرچاوانە وەرگیراوە:

1- دەلیلی سەرژمێری سالّی 1957

2- دەلیلی سەرژمێری سالّی 1947

3- کێشەی موسلّ/ فاضل حسین

4- عباس العزاوی/ تأریخ الیزیدیة فی العراق (1935).

5- الفتوحات الأسلامیة تألیف المرحوم السید (احمد بن زینی دحلان).

6- موجز تأريخ البلدان العراقية (عبدالرزاق الحسني).
7- مدن كردية قديمة تأريخها, جغرافيتها, رجالها, علمائها (محمد جميل روذبيانى).
8- كردستان فى القرن الثامن الهجرى/ دراسة فى تأريخها السياسى والأقتصادى د. زرار صديق توفيق.
9- اقليم كردستان العراق.
10- الجمهورية العراقية, وزارة التخطيط, الجهاز المركزي للأحصاء, نتائج التعداد العام للسكان لسنة 1977.
11- تأريخ الموصل جزء الأول/ القس سليمان الصائغ.
12- الموصل فى القرن الثامن عشر/ حسب مذكرات دومنيكو عربها القس روفائيل پيداويد.
13- الجمهورية العراقية, وزارة التخطيط, الجهاز المركزى للأحصاء , مديرية الأحصاء السكانى, نتائج التعداد لسنة 1987, لمحافظة اربيل, دهوك, ديالى, سليمانية, صلاح الدين كركوك, نينوى, واسط, مطبعة الجهاز المركزي للأحصاء_ بغداد, 1988.
14- الجمهورية العراقية, وزارة التخطيط, الجهاز المركزى للأحصاء, مديرية الأحصاء السكانى, نتائج التعداد لسنة 1977, لمحافظة اربيل, دهوك, ديالى, السليمانية, صلاح الدين, كركوك, نينوى, واسط, مطبعة الجهاز المركزي للأحصاء_ بغداد, 1978.
15-كەركوك -وريا جاف- دراسه سياسيه اجتماعيه.
16-چوارساڵ كارو خزمەتو ئاشكراكردن_ پارێزگای كەركوك.
17-گۆڤاری كەركوك ژمارە: 8،5،3،2.
18-منطقة كركوك ومحاولات تغير واقعها القومى -د. نورى طالبانى.

پاكتاوكردنی كوردو
تەعریبكردنی كوردستان لەمێژووی كۆن دا

جەلال جەوهەر عەزیز

سەرەتا دەمەوێ ئەوە بە خوێنەر رابگەیەنم کاتێ سەرقاڵی ئامادەکردنی بەشێ سێیەمی (80 ساڵ تەعریبکردنی کوردستان) بووم، کە تایبەت بوو بە لیوای موسڵ ژمارەیەك سەرچاوەی کۆنم دەستکەوت کە شتی زۆر گرنگیان تێدا بوو، باس لە پاکتاوکردنی کورد لەمێژووی کۆندا دەکەن. بۆیە بە پێویستم زانی بگەرێمەوە سەر ئەومێژووە کۆن و گرنگە، ئەگەر بە کورتیش بێت، شتێکی لێوە باس بکەین کە لە راستیدا دەبوو بەشی یەکەمی بابەتی (80 ساڵ تەعریبکردنی کوردستان) بوایە.

لیوای موسڵ

لیوای موسڵ : شاری موسڵو ناوچەکانی، سەردەمو دەسەلاتی جۆراوجۆری بەخۆیەوە بینیوە وەك سەردەمی ئاشوری، کلدانی، فارس، رومانی، ئیسلامی بەهەموو سەردەمو قۆناغەکانی تا داگیرکردنی لەلایەن بەریتانیاوەو لکاندنی بەعیراق. لەهەر سەردەمێکدا، ناوی خۆی هەبووە، لە سەردەمی ئارامیەکان ناوی قەلای رۆژئاوا (حصن عبورایا) بووە، بۆ جیاکردنەوەی لە قەلای رۆژهەلات کە نەینەوا بووە[1]. لەسەردەمی دەسەلاتی فارسو کاتی حوکمرانی ئەردەشێر، ناوی گۆڕا بۆ نو ئەردەشێر[2]، واتە ئەردەشێری تازە. لەسەردەمی هێرشی ئیسلام بۆ ناوچەکەو دەست بەسەرداگرتنی ناوچەکە لەلایەن ئەوانەوە، ناوی شارەکە تەعریبکراو ناوی بوو بە موسڵ، موسڵ (الموصل) عەرەبیە، واتای شوێن دەگەیەنێ، ئەو شوێنەی دوو ناوچە یان دوو شوێنی تر بەیەکەوە دەبەستێتەوە[3].

شاری موسڵ قەلای هەبووەو شورەشی هەبووە. لەسەردەمی ئەتابەکیەکان شورەی موسڵ نۆ دەرگای هەبووە، بەم ناوانە: دەرگای یەکەم(عمادی) ئامیدی دەرگای شەنگار، دەرگای کندە، دەرگای جەساسە، دەرگای عیراق ئەمەش ئەوە ئەگەیەنێ، کە موسڵ بەشێك نەبوو لەعیراقی ئەو سەردەمە - دەرگاکە بە رووکاری عیراقدا بووە، دەرگای قەسابەکان، دەرگای جسر، دەرگای مەشرەعە[4].

سنوری جوگرافی موسڵ، بە پێی ئەو وەزعە سیاسیە، سەربازیە کە هەیبووە، هەرگیز جێگیر نەبووە، بەلکو بەردەوام لە گۆڕاندا بووە، هەندێ سەردەم سنوری لیوای موسڵ فراوان بووە هەندی جاریش بچوك بووە. بەلام شاری موسڵ هەموو جار شوێنی هەرە بنچینەیی هەبووە لە هاوکێشەی ناوچەکەدا. لەبەر گرنگی ئابوریو بازرگانی بە تایبەتی سەربازی، بۆیە داگیرکەران زۆر بەگرنگ گرتوویانە، لەبەر ئەوە، هەر کە شاری موسڵیان داگیرکردوە، بەگەرمی کەوتونەتە سەنگەرلێدان بۆ مەبەستی بەرگریو دروست کردنی قەلاو شورا. سنوری موسڵ زۆربەی کات بریتی بووە، لەمەرکەزی موسڵ، ناوچەکانی زاخۆ، ئامیدی، شێخان، دهۆك، ئاکرێ، تەلەعفەر، شەنگار، شەرگات، بادۆشو گەیارە.

دانیشتوانی موسڵ

پێکهاتەی موسڵ وەك سنوری جوگرافیو رووبەرەکەی، هەمیشە لە گۆڕاندا بووە، رێژەی ژمارەی دانیشتوان وەکو نەتەوەکان، لە گۆڕاندا بووە، بەهۆی کارەساتی شەڕو ململانێو نەبوونیو بلاوبوونەوەی نەخۆشیو نائارامی سیاسیو شەڕ لە ناوچەکە وای کردووە باری دیموگرافی ناوچەکە بەردەوام لەگۆڕاندا بێت. زیاتر ناوی ئەو نەتەوانەش دیارە کە ناوچەکەیان داگیر کردووە، وەك فارس، تورك، عەرەبو رۆم. پێکهاتەی

نەتەوەیی‌و ئاینی‌و مەزهەبی موسڵ‌و ناوچەکانی بەپێی کۆنی لەئاسووری‌و ئەرمەنی، کورد، فارس، تورك، عەرەب‌و ئاینەکانیان زەردەشتی، یەهودی، مەسیحی(بەهەموو مەزهەبەکانیانەوە) و ئیسلام بە هەموو مەزهەبەکانیانەوە پێکهاتووە.

موسڵ لە چارەکی یەکەمی سەدەی یەکی زایینی‌دا، دانیشتوانی بەگشتی کورد بوون، وەك لە کتێبی (بلدان خلافە الشرقیە- لوسترنج)[5] هاتووە، هەروەها ناوچەکانی باکورو رۆژهەڵات‌و رۆژهەڵاتی خواروو باکوری رۆژئاوای بەگشتی کورد بوون.... بەڵام نەتەوەکانی تریشی بۆ هاتووە، بۆ مەبەستی داگیرکردن‌و تاڵان کردن، هیچ جۆرە بەڵگەیەکی مێژوویی سەلمێنراو نیە، لەمێژووی کۆن کە عەرەب خاوەنداریتی لەناوچەی ئاشووریەکان هەبووبێ[6] . دۆمینیکۆلانزا کە یەکێکی ئیتاڵی بووە لەسەدەی هەژدەهەم سەردانی ناوچەکەی کردووەو بەم شێوەیە یاداشتی خۆی لەسەر شاری موسڵ دەنووسی، کە قەشە روفائیل کردویەتی بەعەرەبی‌و ئەڵێ، (ژمارە هەرچەند بێ، زۆربەی خەڵکی موسڵ، ئاستی رۆشنبیری‌یان کەمە، چونکە زۆربەیان لەتورك‌و کورد پێکهاتوون.

کەش‌و هەوای موسڵ‌و ناوچەکە:

بە هۆی سروشتی زەوی‌و هەوا، لەبەر بەرزایی زۆرو نزمی ناوچەکە لەئاستی دەریا، لەشاخاوی زۆر کوێستان لەباکوور، و دەشتایی ناوەڕاستی ناوچەکەو، بیابانی پان‌و بەرینی خواروو ، لەگەڵ بوونی سەرچاوەی گەورەی ئاوی رووباری دیجلەو زێی گەورەو ئاوی زۆری ژێرزەمینی ناوچەکە، هەموو ئەمانە، بوون بەهۆی ئەوەی، موسڵ تایبەتمەندێتی خۆی هەبێ، کە لەگشت ناوچەکە، شوێنی وا زۆر کەمە، موسڵ زیاد لەهەموو ناوەکانی، ناوێکی تریشی هەیە، کە تایبەتە بەکەش‌و هەواکەی خۆی ئەویش ناوچەی دوو بەهاری پێ ئەوترێ (ام الربیعین) یەکێکیان لەکۆتایی پایزی ساڵەوە، ئەوەی تریشیان لەیەکەم رۆژی بەهارەوە دەست پێ دەکات.

<u>گرنگی موسڵ</u>

1- لەرووی ئابووری‌یەوە:-

پێشتر باسی دەوڵەمەندی ناوچەکەمان کرد، لەرووی ئاوو هەواو و زۆربەی بەفرو باران لەباکوورو رۆژهەڵات‌و رۆژئاوای ناوچەکە لەگەڵ بوونی چەندین رووباری وەك دیجلەو زێی گەورەو ئاوی ژێرزەمین. هەموو ئەم فاکتەرانەو زەوی بەپیتی ناوچەکە بۆتە هۆی دەوڵەمەندی ناوچەکە لەرووی کشتوکاڵی، لەدەغڵ‌و دان‌و میوەی جۆراوجۆری هاوینەو بەرهەمی کشتوکاڵی زستانەی، بەروبومی کشتوکاڵی ئەم ناوچەیە، لەگەنم‌و جۆو میوەی جۆراوجۆر زۆر زیاتر بووە لەپێویستی خەڵکی ناوچەکە، بۆیە هەمیشە بەشێکی نێردراوە بۆ دەرەوەی ناوچەکە. بوونی لەوەڕگای زۆرو فراوانی لە شاخ‌و دەشتاییەکان، بەخێوکردنی مەڕو ماڵات‌و کاری ئاژەڵداری رەخساندوە کە ئەویش فاکتەرێکی تری بەهێزی باری ئابووری ناوچەکەیە، داهاتی زۆر کشتوکاڵی‌و ئاژەڵداری ناوچەکە. بەردەوام جوڵانەوەیەکی بازرگانی بەهێزی دروست کردوە لەئاستی ناوچەی موسڵ‌و دەرەوەی ناوچەکە. شاری موسڵیش هەمیشە وەك سەنتەرێکی بازرگانی بووە بۆ خوارووی ناوچەکە کە عیراق بووەو ئێران‌و ئازربایجان لەرۆژهەڵات‌و حەلەب‌و ئەستەمبول لەباکوورو باکووری رۆژئاوا، کە ئەمیش لایەنێکی گرنگی ئابووری دەسەڵاتدار بووە، گرنگی موسڵیش لەوەدا بووە، کە چەندین ناوچەو وڵاتی بەیەکەوە بەستۆتەوە دەرگای عیراق‌و کلیلی خوراسان‌و ئازربایجان‌و دەرگای رۆژهەڵاتی پێ ووتراوە[7].

گرنگی ناوچەکە لەرووی پیشەسازی‌یەوە، پاش جەنگی یەکەمی جیهانی دۆزرایەوە کە ئەمیش بۆ خۆی ئەوەندەی تر موسڵ‌و ناوچەکەی گرنگتر کرد لەرووی ئابووری‌و سیاسی‌یەوە.

ئاڵوگۆڕی دیموغرافی‌و سیاسی ناوچەکە:...

1- <u>ئاڵوگۆڕی دیموغرافی بەهۆی فاکتەری سروشتی</u>

ساڵی 1757 کوردستان‌و ناوچەکە زستانەکەی زۆر تەڕوتووش‌و ساردبوو باران‌و، بەفرێکی زۆری لێ باری‌و رووباری دیجلە بەتەواوی بەستی، بەڕادەیەك (20) رۆژ کاروان بەسەر رووبارەکەدا هاتوچۆی کرد، ئەو ناوچەیە کەم زستانی وا بەفرو سەرمای بەخۆیەوە بینیبوو بەهۆی ئەم سەرماو سۆڵەوە، ژمارەیەکی زۆر لەئاژەڵی کێویی ناوچەکە، کە سەروەتێکی نیشتمانی بووە تیا چوون، بەهۆی ئەو کارەساتە سروشتی‌یەوە، ژمارەیەکی زۆر لەخەڵکی گوندەکانی ناوچەکە هاتنە ناوشاری موسڵ، بۆ ژیان و بژێوی، لەبەرئەوە پێویستی ژیان لەخۆراك زۆرگران دەست ئەکەوت، ئەو گرانیە گشت ناوچەکەی گرتەوە، خەڵکەکە لەبەر پێویستی ژیان‌و گوزەرانیان بۆ خۆراك، بەشێکی زۆریان لەکەرەستەی ناوماڵی خۆیان فرۆشت، بارەکە ئەوەندە سەخت‌و زەحمەت‌و خراپ بوو، کار گەیشتە ئەوەی هەندێ خەڵك سەودا بە منداڵ‌و

جگەرگۆشەی خۆیان بکەن، ئەو کارەساتە سروشتییە، گووندو شارۆچکەکانی باکورو رۆژهەلاتی موسلی گرتەوە، کە رێژەی دانیشتوانیان بەگشتی کورد بوون.

لەگەڵ نزیك بوونەوە لەکۆتایی زستان، پاشای موسڵ فەرمانی دەرکردنی ئەو خەلکە هەژارو غەریبەی راگەیاند. ئەوانیش بەناچاری شارو ناوچەکەیان جێهێشتو روویان کردە بەغدا، ئێران، ئازربایجانو قەلاچوالان (کە ئەو کاتە میری بابانیەکانی تێدا بوو). بەهۆی کارەساتی سەرماو بەفرەوە، ژمارەیەکی زۆر لەهاولاتیانی کورد گیانیان لەدەست دا، تەنانەت کەس نەبوو تەرمەکانیان بشارێتەوە!

سروشتی ئەو ساڵە هەر بەوەوە نەوەستا، بەڵکو لەکۆتایی بەهارو سەرەتایی هاوینی هەمان ساڵدا، ناوچەکە، کەوتە بەر هێرشی کوللە، ژمارەیان ئەوەندە زۆر بووە، کە لەماوەی چەند رۆژێکی کەمدا تەرووشکی دەغلودانو لەوەری بەیەکەوە خواردووە، ئەمیش بەشێکی خەلکی ناوچەکەی ناچار کرد، کەسەر هەلبگرنو رێگای ئاوارەیی بگرنە بەر، بەرەوە بەغداو ئێرانو ناوچەکانی دەوروبەر. ئەو دوو کارەساتە، کارەساتی بلاوبوونەوەی نەخۆشیشی بەدواوە بوو، بۆیە رێژەی مردن ئەوەندە زۆر بووە، کە فریای ناشتنی تەرمەکان نەکەوتن[8].

بەهۆی ئەو هەموو کارەساتە یەك لەدوایەکانەدا، لەبەفرو سەرماو سۆڵو هێرشی کوللەو بلاووبونەوەی نەخۆشیو گرانی ناوچەکە، ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە هاولاتیانی ناوچەکەی، بەتایبەتی کورد ژیانیان لەدەستدا، و بەشێکی زۆری تریشی بەناچاری ناوچەکەیان جێهێشت.

میللەتی کورد، گەر شتێکیش بەرگری کردبێ لەخۆیو ولاتەکەی لەفەوتان بەرامبەر بەداگیرکەران بەشێوازی جیاجیا...، بەلام لەئاستی کارەساتە سروشتییەکان، توانایەکی ئەوتۆی نەبووە، چونکە، کارەساتو بەسەرهاتەکانی ئەوەندە زۆر بوون، ، رێگەی نەداوە میللەتی کورد سود لەداهاتی ئابوری خۆی وەربگرێ، هەم بۆ پاراستنی ژیانی خۆی لەکارەساتو ئافاتو هەم بۆ گەشە پێدانی ژیانی خۆی لەرووی ئابوریو کۆمەلایەتیو سیاسیو کلتورییەوە.

کۆچ پێکردنی کورد لە زێدو ولاتی خۆی، بەهەر هۆیەك بێت، هۆی سروشتی، سیاسی، ئابوری، کۆمەلایەتی، ئافاتو نەخۆشی،... ئەنجامەکەی لەدەستدانی خاكو زەویو ئاوو سەروەتو سامانی بووە، کە بۆ میللەتێکی داگیر کراوو ژێردەستە کارەساتێکی هەمیشەیی دروست دەکاتو، هەتا ماوە لە کوڵی نابێتەوەو لە ژیانی خۆیو نەوەکانی رەنگ ئەداتەوە.

بێگومان نەتەوەی سەردەست تورك بێ یاخود عەرەب، ژیانی باشترو مسۆگەرتر دەبێت، هەروەها سودمەند دەبێت لەم حالەتە، چونکە ئەو نەتەوانە لەو سەردەمەدا، دەسەلاتیان لە پشت بووە، هاوکاریو کۆمەك کراون، لەکاتی تەنگانەو کارەساتو لێقەومان، جێگیرکراون لەناوچەکە بەهاوکاریو یارمەتی زۆرەوە. گومان لەوەشدا نییە، ئەو کوردانەی لەو سەردەمانەدا ئاوارەو پەناهەندەی ئەم ولاتو ئەو ولاتو ناوچە بوون تێکەلی نەتەوەو میللەتانی تری ناوچەکەو دونیا بوون، بەشێوەیەك لەچوارچێوەی باری ئابوریو فەرهەنگیو سیاسیو کۆمەلایەتی ئەو نەتەوانەدا تواونەتەوەو ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان لەدەست داوە، کە ئەمیش بۆ خۆی کارەساتێکی گەورەیە چونکە هەم ولاتو نیشتمانی لەدەستچوو، هەم ناسنامەی نەتەوەیی.

2- ئالوگۆری دیموگرافی ناوچەکە بەهۆی باری سیاسیو شەرو ململانێ ناوچەییو نێودەوڵەتیەکانەوە

1) موسڵ لە سەردەمی پێش زاینی، ناوچەیەکی پڕ لەشەرو ململانێ بووە لە نێوان داگیرکەرانو پاشاکانی ناوچەکەو هەندێ جاریش لە نێوان داگیرکەرانی رۆژئاوا (رۆم، یۆنان)و رۆژهەلات(ئێران ، مەغۆل...).

هێرشی دەولەتی فارس لە ساڵی 552 پ . ز بۆ سەر ناوچەکە، پاشان تێکشکاندنی دەولەتی فارس لە ساڵی 336 پ.ز لەلایەن ئەسکەندەری مەکدۆنیو هاتنەوەی ساسانیەکان لەساڵی (24-272)ز . سەرەئەنجام هاتنی ئیسلام بۆ ناوچەی موسل لەساڵی 16ك (637ز).

کورد لەبەر ئەوەی هێزو دەسەلاتی پێویستی نەبووە بۆیە زۆرجار بەناچاری کەوتۆتە لایەنێکی شەرو ململانێوەو زیانی زۆری گیانیو ئابوری لێ کەوتووە.

خۆ ئەگەر بەگیانیش بەشداری نەکردبێ لەو شەرو ململانێیەو نەکەوتبێتە لایەکی شەرەوە، ئەوا کەوتۆتە بن دەستو پێی داگیرکەرانو ولاتەکەی بۆتە مەیدانی شەرو سەروەتو سامانیشی بۆتە خۆراكو زەخیرەی شەرو بەتالان چووە. ئەنجامی ئەو بارودۆخەش میللەتی کوردی زۆر پاش خستووە، نەیتوانیوە خۆی رێك بخاتو خۆی دروست بکات لەرووی سیاسیو سەربازیو ئابوری هاتنی میللەتان بۆ ناوچەکە بە رێگەی

داگیرکردن‌و، تێکەڵ بوونیان بە میللەتانی ناوچەکە بۆ ماوەیەکی زۆر (سەدان ساڵ)، کاریگەری زۆری دەبێت بۆ سەر گۆڕانی باری نەتەوەیی‌و سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌و ئابوری‌و فەرهەنگی ناوچەکە.

2) هاتنی لەشکری ئیسلام بۆ ناوچەی موسڵ یەکەم پرۆسەی تەعریبە

لەکاتی هاتنی لەشکری ئیسلام لەساڵی 16ك (637ز) لەسەردەمی عومەری کوری خەتاب بۆ موسڵ‌و ناوچەکە، کە لەژێر دەسەڵاتی رۆم دا[9] بووە، شاری موسڵ ئەو کاتە تەنیا لە سێ گەڕەك پێکهاتبوو، یەکەمیان مەسیحیەکان، دووەمیان زەردەشتیەکان‌و سێهەمیان گەڕەکی یەهودیەکان بوو. لەهێرشی یەکەمی لەشکری ئیسلام و هۆزو خێڵە عەرەبەکان بۆ سەر شاری موسڵ بەسەرپەرشتی (عیاض بن غنم الاشعري وعمرو بن جند) کە نیردرابوون بۆ کردنەوەی ولاتی کوردان[10]، دوای شەڕو کوشتاری زۆر، بەشێك لەشارەکەیان تالان کرد، بەلام خەلکی موسڵ لێیان راپەڕین‌و تالانەکەیان لێان وەرگرتەوەو عمر بن جندیان کوشت. دوای ئەو شکستە، خالدی کوڕی وەلید پەلاماری دان‌و تێکیانی شکاند، دوای شەڕەکە خێلی(قەبیلە) عەرەبیان بە ناوی خەزرەج لەشارەکە نیشتەجێ کرد، بۆ ئەوەی جارێکی تر لێان هەڵنەگەڕێنەوەو هەم بۆئەوەی باجیان لێ وەربگرن. بەو شێوەیە یەکەم قەبیلەی عەرەب لە شاری موسڵ نیشتەجێ کران[11] و یەکەم گەڕەك‌و یەکەم مزگەوت بەناوی خەزرەج لەناو شاری موسڵ دروست کرا[12].

دوای ئەوەی گرنگی ناوچەکەیان زانی لەرووی ئابوری‌و بازرگانی‌و سیاسی‌و سەربازیی‌یەوە دەرگایان خستە سەرپشت بۆ هاتنی هۆزۆ خێڵە عەرەبەکان وەك (تەمیم، تەغلوب، بەکر، قەیس، نمر، ربیعە (ناوچەی ربیعە لەموسڵ بەناوی ئەو خێڵەوەیە)، خزاعە، ئەزد) و دەیان تیرە و هۆزو خێلی تر. لەسەردەمی خەلافەتی خەلیفەی ئیسلام عوسمانی کوڕی عەفان، کۆچی عەرەبەکان زۆر زیادی کرد بۆ ناوچەکە، بەتایبەتی دوای بەهێزبوونیان بەفەرمانی خەلیفە چوار هەزار کەس لە قەبیلەکانی (ئەزد، تەی، کندە، عبدو قیس...) هەروەها لەسەردەمی خەلافەتی ئیمام عەلی کوڕی ئەبی تالب، ژمارەیەکی زۆر لەهۆزو تیرە عەرەبەکانی کوفەو بەسرە کۆچیان بۆ شاری موسڵ‌و ناوچەی موسڵ کرد. بەو شێوەیە موسڵ فراوان بوەوەو، عەرەبەکان کردیان بە شوێنی نیشتەجێ‌کردنی خۆیان.

لەبەر گرنگی موسڵ بۆ کاروباری بازرگای و بۆ شەڕ[13]، ئەمەویەکانیش گرنگی تایبەتیان بە موسڵدا.

لەساڵی (1200ك) ژمارەیەك لە خێڵە عەرەبەکانی شەمەرو تەی (طى) کە دەوارنشین بوون لەعەرەبستانی سعودی، لەناوچەکە نیشتەجێ کران‌و عەشیرەتەکانی عوبێد و جبورو عگیدات‌و حدیدو لهیب ئەمانەش هەمووی عەرەبی دەوارنشین بوون لە ناوچەکانی موسڵ‌و خوارووی هەولێرو خواروی کەرکوك نیشتەجێ کران[14].

3) بەهۆی باری قورسی ژیان لەلایەك و، زۆری باجی دەوڵەت لەسەر هاوولاتیان، بەتایبەتی لەسەر کورد، بۆیە زۆر جار کوردەکان باجی دەوڵەتیان رەت دەکردەوەو باجیان بەدەوڵەت نەئەدا، لەبەرئەوە دەوڵەت تاوانباری کوردەکانی دەکرد، بەوەی شەڕو ئاژاوە لەناوچەکە دروست دەکەن ئەمیش بیانوو بوو بۆ ئەوەی پەلاماریان بدات‌و تالانیان بکات‌و لەناوچەکە دەریان پەڕێنێ. ئەم حالەتە لەسەردەمی ئەمەویەکان زۆر جار روویداوە.

لەسەردەمی موعتەسەم (دوای مردنی مەئمون لەساڵی 833ز (218ك) یەکێك لە کوردەکان بەناوی جەعفەر کوڕی فەهرجس، بەهۆی زوڵم‌و ستەمی خەلیفە لەدەوڵەت یاخی بوو، لەبەر ئەوە، ژمارەیەکی زۆر لەکوردەکان پشتگیریان کردو لەگەڵیدا بوون[15]، بەلام دەسەڵاتداران لەویلایەتی موسڵ، بەناوی ئەوەی جەعفەر باج لەهاولاتیان وەردەگرێ[16]! (کە ئەمەیان راست نییە چونکە وا بوایە کوردەکان پشتگیریان نەدەکرد) هەر لەبەر ئەوە هێزێکی زۆریان لەدژی جولانەوەی کوردەکانی ئەو ناوچەیە کۆکردەوە بۆ شەڕی کوردەکان... ئەنجام هێزی دەوڵەت زۆر خراپ شکا... خەلیفە لەناوچەکانی ترەوە هێزی بۆ ناردن لەساڵی 839ز (225ك) ... ئەمجارەش پەلاماری هێزی کوردەکانیان دا لە چیای داسن (مقلوب)، پاش شەڕێکی قورس جەعفەر کوژراو جولانەوەکە تەواو بوو. دوای کپکردنەوەی بزوتنەوەکە دەوڵەت کەوتە گیانی کوردی ناوچەکەو ژمارەیەکی زۆری لێ کوشت‌و ژمارەیەکی لێ گرت‌و خەلیفە تالان کردنی ماڵەکانیانی حەلال کرد[17] دوا جار دیل‌و ژن‌و منالەکانیان راگواستن بۆ تکریت، بەو شێوەیە ژمارەیەکی زۆری لەعەرەبەکان لەسەر ئەرزو ئاوی ئەو کوردانە نیشتەجێ کران.

4) لەسەردەمی (المكتفی باللە) لەساڵی 906 ز (294ك)، كە حەمدانی‌یەكان حوكمڕانی ویلایەتی موسڵیان دەكرد جوڵانەوەیەكی تری كوردەكان ، بەسەرۆكایەتی محمد كوڕی بلال[18] دروست بوو، دوای ئەوەی والی موسڵ نەیتوانی جوڵانەوەكە تێك بشكێنێ، بۆیە پەنای بردە بەر خەلیفە، بۆ ئەم جوڵانەوەیەش، هێزێكی زۆریان كۆكردەوەو جوڵانەوەكەیان لەناوچەكە دەرپەڕاند بەرەو سنوری ئازربایجان ... ئەنجامی ئەم جوڵانەوەیە، ئەوە بوو ژمارەیەكی زۆر ئاوارەی وڵاتان بوون‌و، خەڵكی زۆر كوژراو، سەروەت‌و سامانیشیان هەموو بە تاڵان چوو.

5) سەردەمی حوكمڕانی حەمدانیەكان لە موسڵ‌و ناوچەكانی، سەردەم‌و ڕۆژانێكی ڕەش بووە لەمێژووی كورد، حەمدانی‌یەكان زۆر ستەمكار بوون بە هەقی میللەتی كورد. یەكێك لە كێشە بنچینەیەكانی ئەو سەردەمە، لەگەڵ دەسەڵاتداران، كۆكردنەوەی زەكات‌و باج‌و خەراج بووە لە خەڵك، هەر لەبەر ئەوەی هەندێ جار خەڵك ملی نەداوە باجیان بداتێ، بۆیە دەسەڵاتدارانی حەمدانی زۆر بەتوندی بەگژی كوردەكاندا چوون‌و بەهەمموو توانایان لێیانداون. جارێكیان لەڕووداوێكی لەو جۆرەدا، دەسەڵاتداران یاخیبووەكانیان بەخشی(لێبوردن). بەڵام هەر كە خۆیان دا بەدەست فەرماندەكەوە، هەموویانی دەستگیركردو لەنێوان زاخۆو موسڵدا لەخاچ دران[19].

لەسەردەمی (صمصام الدولة) كوڕی (عضد الدولة)، كەوتنە دژایەتی كردنی كوردەكان‌و شەڕێكی گەورەیان لەدژی سەرۆكی كوردە حەمیدی‌یەكان ئەبو عەبدوڵلا ئەلحوسین كوڕی دۆشتك ناسراو بە (باذ)ی كورد بەرپاكرد، لەبەر ئەوەی پیاوێكی ناسراوو بەناوبانگ‌و ئازاو سەخی و خۆشەویست بوو لەناو خەڵك، هاوكاری‌و یارمەتی خەڵكی دەدا، بۆیە كاتێ (عضد الدولة) مسئولیەتی موسڵی گرتە ئەستۆ، (باذ)ی كوردی بینی، زۆر سڵی لێكردەوە، لە بەرئەوە فەرمانی دەركردو پلانێكیان بۆ لە ناودانی كێشا ، بەڵام كاتێ كە (باذ) بەپلانەكەی زانی هەڵات‌و ناوچەكەی چۆڵ كرد[20]. پاشان ژمارەیەكی زۆری خەڵكی لێكۆبووەوە، تەنانەت خەڵكی عەرەبی زۆریان لەگەڵدا بوو، ئەویش هەر كە پشتگیری‌و دەسەڵاتی پەیدا كرد، كەوتە پاككردنەوەی شارو ناوچەكان لەدەسەڵاتی حەمدانیەكان. لەو ماوەیەدا چەندین هێرشی گەورەیان كردە سەر هێزەكانی (باذ)ی كورد، بەڵام ئەنجامەكەی بە تێكشكاندنی خۆیان تەواو بوو، تا دەهات هێزی زۆر دەبوو و ناوچەكانیش فراوانتر دەبوو، ئەنجام لە ساڵی 983ز (373ك) دەستی بەسەرشاری موسڵیش دا گرت‌و بۆ ماوەی یەك ساڵ حوكمڕانی موسڵی كرد. دوا جار هێزێكی گەورەیان لەدژی كۆكردەوەو لەشاری موسڵ دەریان پەڕاند، بەڵام جوڵانەوەكە بەكزی هەر مایەوەو بۆ دوا جار لەشەڕێكا بەبرینداری (باذ) دەستگیر دەكرێ‌و دەكوژرێ. بەنی حەمدان ئەوەندە داخ لەدڵ بوون بەرامبەری‌و بەرامبەر بەكورد، بۆیە تەرمەكیان هێناو بۆ چاوترساندنی خەڵكی موسڵ لەناو شاری موسڵ لەخاچیاندا، بەڵام خەڵكی شاری موسڵ زۆر بەتوندی ناڕەزاییان لە بەرامبەر ئەو كارە دەبڕی‌و بە دەسەڵاتدارانیان وت نابێ پیاوی ئازا بەو شێوەیە مامەڵەی لەگەڵ بكرێ، هەر لەبەر ئەوە تەرمەكەیان داگرت‌و نوێژیان لەسەر كردو بەرێگای ئوسوڵی ناشتیان. گومانی تێدا نیە لەئاكامی ئەو هەموو شەڕو شۆڕەو دەست بەسەرداگرتنەی شاری موسڵ، خەڵكێكی زۆری توش هاتووەو، بەئاگری ئەو شەڕوشۆڕەوە سوتاوە، بەتایبەتی كوردەكانی ناو شاری موسڵ. هەر لەبەر ئەوە ئەوانیش كەوتنە بەر شاڵاوی دەركردن‌و ڕاوەدونان لەشارو ناوچەكان‌و بەهۆیەوە شارو گوندو ناوچەكانی خۆیان لەدەستداو سەروەت‌و سامانیان بەتاڵان چوو، جگە لە كەوتنە ژێر دەستی نەتەوەی دەسەڵاتدار خۆشیان دەربەدەری ناوچەكانی تر بوون.

6)موسڵ‌و ناوچەكانی سەردەمی جۆراوجۆریان بەخۆوە بینیوە لەئاشوری‌و كلدانی‌و فارس‌و ئیسلامی‌و عەرەبی‌و عوسمانی، هەر دەسەڵاتێك لەناوچەكە بووبێ، بەتایبەتی دوای هاتنی ئیسلام، عەرەب بەناوی ئیسلام یان تورك بەناوی ئیسلام هەوڵیان داوە، میللەتانی ناوچەكە بەگژیەكدا بكەن... هەندێ جار كوردیان بەگژ ئاسوریەكاندا كردووەو ئاسوری‌یەكانیان بەگژ كوردەكاندا كردووە، زۆر جاریش عەرەبیان بەگژ هەردووكیاندا كردووەو تەنانەت زۆر جاریش كوردیان بەگژ كورددا كردووە، شەڕو دوژمنایەتی گەورەی لێ كەوتۆتەوە. هەموو ئەو شەڕو ئاژاوانە بۆ ئەوە بووە دەسەڵاتداران باڵادەست بن‌و فیتنەو ئاژاوەو دوژمنایەتی دروست بێت لەنێوانیاندا بۆ ئەوەی قەت یەك نەگرن،... ئەم بەسەرهات‌و كارەساتانەش كە باسی دەكەین، مشتێكن لەخەروارێك:

1- باری ژیانی كورد بەگشتی و كوردە یەزیدی‌یەكان بەتایبەتی لەكۆتایی سەدەی حەوت بەرەو ناڕەحەتی‌و نائارامی چووە. لەسەردەمی سەلجوقیەكان‌و لەساڵی 1057ز (449ك) زۆر خراپ بوو. كاتێ (طغرل) تەغرول بەگ پەلاماری ناوچەی موسڵ‌و سنجاری‌دا بەتایبەتی هەرچی گوندی یەزیدی‌یەكان بوو كەوتە بەر شاڵاوی تاڵان‌و سوتاندن‌و وێرانكردن، خەڵكەكەشیان دەربەدەرو ئاوارە كرد. لەناو شاری موسڵ (4000) كەسی كوشت‌و خەڵكێكی زۆری لەكوردو كوردی یەزیدی‌و بەتایبەتی لەناوچەكە ڕاگواست.

2- حكومەتی عوسمانیش لەوانەی پێشووی خۆی چاكتر نەبووە لەگەڵ كوردو كوردی یەزیدی بەتایبەتی بگرە زۆریش خراپتر بووە، بەردەوام بەسووكی‌و بەگومان‌و نیاز خراپی سەیری كوردی كردووە. بۆیە هەموو ڕێگاكانی گرتۆتەبەر بۆ لەناودان‌و سەركوتكردنیان، جا چ

بەرێگای شەڕو کوشتنو تالآن کردن بوو‌بێتو یان بەرێگای ڕاگواستنو دەرکردنیان لەناوچەکە یاخود بەرێگای دروست کردنی فشاری زۆری جۆراوجۆر بوو بێت بۆ ئەوەی دەستبەرداری ئاینی یەزیدی بن، لەبەرئەوە کوردە یەزیدییەکانیش هەمیشە لەجولآنەوەو شۆڕشدا بوون لەپێناوی مانەوەو بەدەست هێنانی مافەکانیان لەدژی داگیرکەرانو ستەمکاران. لەساڵی 1166ك، حکومەتی عوسمانی بەسەرپەرشتی وەزیر سلێمان پاشا، هەڵمەتێکی گەورەو فراوانی کردە سەر کوردە یەزیدەیەکان لەناوچەی شەنگار و کوشتارێکی زۆری لێکردنو زۆری لەژنو منالٚو پیرو پەککەوتە لێگرتن، هەموو سەروەتو سامانیشیان بەتالآن چوو، دەغلٚو دانیانی سوتاندنو باخو بیستانیان لەرەگەوە دەرهێنرا. لەگیراوەکانیش لەملی ژمارەیەکی زۆریاندا لەپیاوەکان سەریان بڕینو، نزیکی سێ سەد کەللە سەریان بۆ ئوستانە نارد[21]، سەربڕینو ناردنی کەللە سەرەکان بۆ ئوستانە هەم بۆ چاوترساندنی میللەت بوو هەم بۆ ئەوە بوو بابولعالی (باب العالی) زیاتر بڕواو متمانەی بەوەزیرو پاشاکانی ناوچەکان بێت.

3) هەر کاتێ لایەك لەکوردو ئاسوریو عەرەب نفوزی لەزیادبووندا بوبێ لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانی بیانویەکی بەلایەك گرتووە بۆ لێدانو لاوازکردنی لایەکی تر ئیتر ئەوە دەبوو بە بیانوو بۆ دەوڵەتی عوسمانی هێز کۆبکاتەوە بۆ قەتلٚو عام کردنی خەلٚکەکەو تالآن کردنیان.

لەساڵی 1808 ز (1223ك) کوردەکانی ناوچەکەی کرد بە گژ ئاسوریەکانو بەهۆی ئەو شەڕەوە کوردو ئاسوری زیانی زۆریان لێکەوت لەسەر مالٚ. ئەو شەڕەش بوو بەبیانوو تا عوسمانیەکان هێرش بکەنە سەر کوردەکانو بەو جۆرە ژمارەیەکی زۆری لێگرتنو کوشتن، ئەوانەی دەستگیرکران، نەفی کران[22].

دیارە بەهۆی ئەو شەرەوە، بەشێك لە ئاسوریەکانیش، بەناچاری ناوچەکانیان چۆلٚ کرد بەمەبەستی دەربازبوون لە شەڕو خۆ بەدوور گرتن لەشەڕو فتنەو دوژمنایەتی. بەو شێوەیە ناوچەکە لە کورد چۆلٚ دەکرا ، ئەوکاتەش زەمینە خۆش دەبوو بۆ هێنانی خەلٚکی تر لە تورکو عەرەب بۆ ناوچەکە.

4) عوسمانییەکان تەنیا بەوە نەوەستان کە خەلٚکی ناوچەکە بەگژ یەکدا بکەن بەلٚکو کەوتنە ئەوەی شەڕی گەورە لەنێوان ئیمارەتە کوردییەکان بنێنەوە، لەبەر هۆیەکی سادە، پاشای ڕەواندوز(محەمەد - پاشای کوێرە)، لەساڵی 1832ز (1248ك) بە بەرچاوی عوسمانیەکانەوە هێرشی هێنایە سەر کوردە یەزیدیەکانو ناوچەکە، تا شەڕ گەیشتە چیایی جودیو شەنگارو دەوروبەری شاری موسلٚ. پاشای ڕەواندوز، لەساڵی 1833ز (1249ك)[23] پەلاماری ناوچەی بادینانو موسلی دایەوە بەلآم ئەمجارەیان تیرەو تایفەو عەشیرەتو ئیمارتی ئامێدیشی گرتەوە، ماوەی سێ مانگ بە هێزێکی زۆرەوە ناوچەکەی گەمارۆدا، ئازووقەو خۆراکی ناوچەکەی لە بن هێنا، ئەنجام بەوە کۆتایی هات کە ئامێدیش بکەوێتە سنوری دەسەلآتی پاشای کوێرەو برایەکی خۆی بەناوی (ڕەسولٚ) لە جێگای سەعید پاشا دانا. بەم شێوەیە تۆوی ناکۆکیو دوژمنایەتی، ناوچەیەکی فراوانی لەکوردستان گرتەوە، بەهۆیەوە بە هەزاران مالٚی کورد لە یەزیدییو عەشیرەتەکانی ناوچەکە سنورەکەیان چۆلٚ کرد، دوای زیانێکی زۆر لەسەرومالٚی کورد، ئەم شەڕو دوژمنایەتیەش ئەنجام بە قازانجی زۆری دەوڵەتی عوسمانی گەڕایەوە.

5) دەوڵەتی عوسمانی لەسنوری موسلٚو ناوچەکانی سێ مەسەلەی زۆر گرنگ بوو:-

1- چاککردنی ژیانی هێزی سەربازی لەشکرەکەیان چونکە بەو لەشکرە هەموو شتێکیان دەکرد لەشاری موسلٚو ناوچەکە، کە ئەوەش بە کۆکردنەوەی زەکاتو باج دەبێ.

2- دروستکردنی فشار بۆ ناچارکردنی عەشیرەتە کۆچەرەکانی عەرەب بە تایبەتی شەممەر بۆ نیشتەجێ کردنیان، بۆ ئەوەی هەم هاوسەنگی ناوچەکەی پێ ڕاست بکەنەوە بەرامبەر بە کوردو نەتەوەکانی تر، چونکە ڕەگەزی ئاریو زەردەشتو یەزیدیو شیعە پەسەند نەبوون لەلای دەوڵەتی عوسمانیو هەم باجو خەراجی بەردەوامیان لێوەربگرن، چونکە لە حالەتی کۆچەری کەمتر دەستگیر دەکرانو کەمتر ملیان ئەدا بە باجو خەراج.

3- ئامۆژگاریکردنو ئاگاداریکردنو ترساندنی کوردە یەزیدیەکان بۆ مەبەستی دەست بەرداربوونیان لە ئاینی یەزیدیو بڕوا هێنانیان بە ئاینی ئیسلام.

بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی ئابوریان، هەموو جۆرە فشارێکیان دەخستە سەر هەژارنی ناوچەکە. لەبەر ئەوە بەشی هەرە زۆری هەژاری ناوچەکە ناچار بوون جلوبەرگو کەرەستەی مالٚی خۆیان بفرۆشن، بۆ ڕزگار بوون لەشەڕو دەسەلآتی عوسمانی.

هەرکەسێ دوا بکەوتایە لە دانی باج، روویان رەش دەکردو دەستو پێیان بەزنجیر کۆت دەکردو، بە ناو شەقامو بازاردا دەیانگێرا بۆ ترساندنو تۆقاندنی هاولاتیان[24]. بۆ مەبەستی ئیسلام بوونی یەزیدیەکانیش بەردەوام لە هێرشو پەلاماردانی ناوچەکانیان بوو بەتایبەتی ناوچەکانی سنجارو شێخان.

دوای هێرشو پەلاماری پاشای رەواندز بۆ سەر یەزیدییەکان... هەڵمەتی محەمەد شەریف پاشا لەساڵی(1844ز) 1260دەستی پێکرد، هەر لە هەمان ساڵدا، حافز پاشا هەڵمەتێکی تری کردە سەرکوردە یەزیدییەکان لە ناوچەی سنجارو لەم دوو هەڵمەتەدا شەڕی خوێناوی روویدا. مستر (لایارد) کە گەڕۆکێکی ناسراوی ئەو سەردەمەی بوو دەڵێ: 3/4 دانیشتوانی چیا (مەبەست لە چیای سنجارو شاخەکانی تر بووە، کە کوردە یەزیدییەکان خۆیان تیا حەشارداوە) بە گوللە و تەقەمەنی سەربازەکان کوژران، و هەر کەسێك پەنای بردبێ بۆ ئەشەکەوتەکان، سەربازەکان دەوریان داون، و ئاگریان لە ئەشکەوتەکان بەرداوەو مردوون، یان سووتاون، یاخود خنکاون. منالەکانیشیان گواستەوە شارەکان بۆ فرۆشتنیان. لایارد ئەڵێ: پاشماوەی کوردە یەزیدییەکان ناچاربوون شارو گوندەکانی خۆیان چۆڵ بکەن و پەنابەرن بۆ شەڕی پارتیزانی لە دژی دەسەلاتدارانی عوسمانی، بۆ بەرگری لەژیانی خۆیان. لەساڵی 1845ز (1261ك) کریدلی محمد پاشا زۆری بەکوردە یەزیدییەکان کرد، لە کوشتنو بڕینو گرتنو شێخی یەزیدییەکانی دەستگیرکرد بەناوی شێخ ناصر.

هەر لەساڵی 1846ز (1262ك) والی (طیار) تەیار پاشا بەهێزێکی زۆرەوە هێرشی کردە سەر سنجار، خەڵکەکە بەرگرییان لەخۆیان کردو شەڕیان لەگەڵ لەشکری عوسمانی کرد، بۆیە هێزێکی زۆریان لەدژیان کۆکردەوەو، پەلاماری ناوچەکەیاندا هەرچیان دەسگیربوو کوشتیان لەژنو منالو پیر.

زوڵمو ستەمی دەوڵەتی عوسمانی لەسەردەمی سوڵتان، عەبدولحەمیدخان کوڕی عبدالمجید، لەئاستی کوردە یەزیدییەکان لەهەڵکشاندا بوو، یەکێك لە کاربەدەستە دڵڕەقەکانی خۆی تەرخان کرد بۆ لەناودانو کۆتایی هێنان بە یەزیدییەکان وەك ئاین، بەناوی فەریق عومەر وەهبی پاشا. لەدرێژەی کارەکانی، هەموو گەورە شێخانی یەزیدییەکانو خەڵکی زۆری کوردە یەزیدیەکانی دەعوەت کرد، ژمارەیەکی زۆر لەگوندەکانی شێخان ئامادەی بوون لەتەك چوار گەورە شێخیان. خەڵکەکە نەیاندەزانی بۆچی دەعوەت کراون. لەکاتی گەیشتنیان زۆر بەگەرمی پێشوازیان لێکرا لەلایەن گەورە پیاوانی ئاینیو سەربازی ناوچەکە، و بەرێو رەسمی سەربازی. تاگەیشتنی بە بارەگای والی لەوێ لەگەڵ ئەمیرەکەیان بەناو میرزا بەگ، لەسێ ریز رایانگرتن، والیو فەریقیش لەشوێنی تایبەتی خۆیان، بەکوردە یەزیدییەکانیان راگەیاند، کە فەریق فرمانی دا، شەیتان بەلەعنەت بکەن! هەموویان بێ دەنگ بوون، فەرمانەکەی سێ جار وتەوە یەزیدییەکان بێ دەنگ بوون ، فەریق فەرمانیدا کە لێیان بدەن. لێیان دان، تا سیانیان گیانیان لەدەستدا، بروسکەیان بۆ ئوستانە کرد، پێیان راگەیاندن، کە (20) بیست هەزار یەزیدی بوون بە موسوڵمان، داوای دیاریان کرد بۆ میرزا بەگو براکانی، لە بری ئەوەی هاوکاری عومەر پاشایان کرد، ئوستانەش دیاری بۆ ناردن، بەلام کە بینیان توندو تیژی رێگە چارەنیە. ئەمجارە مامۆستایان بۆ ناردن، بۆ ئەوەی فێری سەرەتاکانی ئاینی ئیسلامیان بکەن، بەلام خەڵکی یەزیدی لە گوندەکان قەبوڵیان نەکردو مامۆستاکانیان دەرکرد. کە عومەر پاشا ئەمەی زانی بەهێزێکی زۆر پەلاماری دان، ئاگریان لە ژمارەیەك گوند بەردا، چی سەروەتو ماڵیشیان هەبوو بە تالان چوو خەڵکی زۆریان لێکوژرا[25].

ئەو زوڵمو تاوانەی دەوڵەتی عوسمانی و فەریق وەهبی، ولاتانی بیانی پێیان زانیو ئاگاداری باڵیوزەکانی خۆیان لە ئوستانە کردەوەو. دوای ئەوە (باب العالی) لیژنەیەکی نارد بۆ لێکۆڵینەوە، لە ساڵی 1891ز (1309ك) فەریق عومەر پاشایان لەکارخستو بانگ کرا بۆ ئوستانە. بەلام دوای چی ؟ خۆ ئوستانە بە کارەساتو کوشتنو لەناودانی یەزیدییەکانی دەزانی! خۆ (باب العالی) خۆی دیاری بۆ میرزا بەگ نارد لەبری بەموسڵمان بوونی خۆی و (20) هەزار کەس لە یەزیدییەکان. بانگ کردنەوەی فەریق عومەر پاشا بۆ ئوستانە ، تەنیا بۆ ئەوەبوو کە ناڕەزاییەکە کۆتایی پێبهێنن.

ئەنجام ئەوەی بەسەر میللەتی کورد بەگشتی و کوردە یەزیدییەکان بە تایبەتی هات، لەکوشتنو بڕینو تالانکردنو راگواستنو دەربەدەرکردنیانو داگیرکردنی خاكو سەروەتو سامانیان، لەسەر دەستی داگیرکەران بەگشتیو عوسمانی بەتایبەتی ، مەگەر هەر بە ئەرمەنییەکان کرابێ لەو سەردەمەدا.

کوردە یەزیدییەکان لە ناوچەکانی حەلەبو وانو ئەرزروم هەن، بەلام زۆربەیان لە ناوچەکانی دەوروبەری موسڵ، لەشێخان و شەنگار بەتایبەتی نیشتەجێ بوون، بەهۆی بوونی مەڵبەندی ئایینی یەزیدییەکان لەو ناوچەیە، ژمارەی کوردە یەزیدییەکان لە سەدەی نۆیەمی

زاینی به(300000) سێ سەد هەزار کەس لەو ناوچەیە مەزەندە کراوە. کەچی تورکەکان لەساڵی 1021 بە (18000) هەژدە هەزار کەس مەزەندەیان کردوون و بەریتانیا بە (30000) هەزار و حکومەتی عیراقیش لە ساڵی 1922-1924 بە 26000 بیستو شەش هەزار کەس مەزەندەیانی کردووە(26). خوێنەر لە بەراوردکردنی ئەم ژمارانە، راستییەکانی بۆ روون دەبێتەوە کە دەوڵەتی عوسمانیو ئەوانەی پێش عوسمانی چ کارەساتێکیان بەسەر میللەتی کورد بەگشتیو کوردی یەزیدی هێناوە.

پەراویز

1. سعید الدیوەچی، الموصل في عهد الاتابكى، ص6
2. هەمان سەرچاوە، ص6
3. القس سليمان الصائغ، تاريخ الموصل، الجزء الاول، ص56
4. سعيد الديوەچی، هەمان سەرچاوەی پێشوو.
5. محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد والكردستان من اقدم العصور ، الجزء الاول.
6. القس سليمان الصائغ، تاريخ الموصل ، الجزء الاول، 1923م
7. هەمان سەرچاوە.
8. حسب مذكرات دومينيكۆ لانزا، الموصل في القرن الثامن عشر، ترجمة الفس روفائيل بيد لويد
9. القس سليمان الصائغ ، تاريخ الموصل، الجزء الثانى،
10. القس سليمان الصائغ ، تاريخ الموصل ، جزء الاول ، 1923
11. القس سليمان الصائغ، تاريخ الوصل، ص59 ، جزء الاول، 1923
12. هەمان سەرچاوە، ص51 .
13. سعيد الديوەچی، الموصل في العهد الاتابكى، ص8
14. القس سليمان الصائغ، تاريخ الموصل، جزء الاول. 1923
15. هەمان سەرچاوە، ص78.
16. هەمان سەرچاوە،
17. هەمان سەرچاوە، ص79.
18. هەمان سەرچاوە، ص79.
19. هەمان سەرچاوە، ص125.
20. هەمان سەرچاوە، ص127.
21. رسول الكركوكلي، دوحة الوزراء في تاريخ بغداد الزوراء، نقله عن التركية، موسى كاظم نورس، ص 81-82
22. هەمان سەرچاوەی پێشوو ، ص302
23. تاريخ الموصل ، هەمان سەرچاوە
24. تاريخ الموصل، هەمان سەرچاوە
25. القس سليمان الصائغ ، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

26. د. حسين فاضل، مشكلة الموصل، ص 82

سەرچاوەکانی تر کە سودی لێوەرگیراوە

1- د, علاء نورس، حكم المماليك في العراق.

2- محمد امين العمري، منهل الاولياء.

3- منذر الوصلى، عرب واكراد.

4- د. فرج بصمچى، كنوز المتحف العراقي.

5- طة الهاشمي، جغرافية العراق.

6- د. علاء نورس، العراق في العهد العثمانى.